

MAGYAR TÖRTÉNELMI SZEMLE
HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW
UNGARISCHE HISTORISCHE RUNDSCHAU
REVISTA HISTÓRICA HÚNGARA

VOL. IV.

Nº 2

TARTALOM:

NAGY GÉZA:	A skythák (III.)	109
ECKMANN JÁNOS:	Keleteurópa és Nyugatázsia a legrégebbi arab térképen	149
CZEBE JULIUS:	Ephraim, Missionär von Turkestan	159
JOSEPH VAN HECKEN:	Les réductions catholiques du pays des Ordos	167
GYÓNI MÁTYÁS:	A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában	188
M. ROHI UIGHUR of KASHGAR:	The original home of the Tuhárians II.	195

A S K Y T H Á K

NAGY GÉZA

Folytatás.

VI.

Ha Közép- és Kelet-Szibéria, a Jeniszei és Baikal körüli vidék volt a skythaság kiindulási pontja s kezdete visszavezethető a Kr. e. XV. századig: akkor már csak a népmozgalmak történelmi összefüggésénél és földrajzi jellegénél fogva sem zavarható össze az indo-iránság terjeszkedésével, melynek ép ellenkező volt az iránya.

Ennek a kétféle népáramlatnak a történelem keretébe való beillesztésével és idejének meghatározásával foglalkozik értekezésem további része.

Ma már alig van valaki, aki ne Európában keresné az árjaság őshazáját; a kérdés csupán az lehet, összeesik-e a magas termetű, dolichocephal fejalkatú szőke race kisugárzásának színhelye, a Baltvidék, az ósárja nyelv képződésének és megalakulásának területével vagy a kettő között bizonyos megkülönböztetést kell tenni? E tekintetben lehetnek és vannak is eltérő nézetek; magam is abban a véleményben vagyok, hogy az ós árja nyelv, melyből később az indo-írán, lett-szláv, thrák-illyr, graeco-ital, kelta és germán nyelvek ágaztak ki, nem azonos a szőke race tulajdonképeni ősnyelvével, hanem ez utóbbinak és valamely történetelőtti középázsiai eredetű brachycephal népség turán jellegű nyelvének összeolvadásából alakult,²⁾ legvalószínűbben a mai Oroszország területén, melynek földrajzi viszonyai a legkedvezőbbek voltak egy egységes, nagy és népes nemzet kifejlő-

¹⁾ Hampel J. *Újabb tanulmányok a rézkorról*. Budapest. 1895. 18. l. Ebből a typusból valók a híres czofalvi aranybalták is. Czofalva szomszédságában, Sepsi-Bessenyőn a föntebbivel együtt valami 25 darabot találtak egy oszoban a hetvenes években. A sinaiai hasonló és szintén kb. 20 darabból álló baltalelet is ezen typushoz tartozik. (A bukaresti Múzeumban.) Az oroszországiakat l. Aspelinnél: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Muinasjäänöksiä Suomen Suuren Asumus-Aloilla*. 59. 60., 67., 184., 206. s. 297., 298. l.

²⁾ L. *Turánok és árják cz. értekezésemet*. (Ethnographia. XIII. 1902. 1., 49., 97. l.)

désére, a minőnek tekinthető a még fel nem bomlott, egységes ősrő árja nemzet.

Az a szoros rokonság, a mit az egyes árja nyelvcsopottok között találunk s az ősműveltség azon viszonylag eléhaladt foka, a mi megállapítható a nyelvetség idejére, arra vall, hogy az egységes ősi árja nyelv nem valami mesés régi dolog, hanem legfőljebb a neolithkor utolsó szakában kezdődött meg a felbomlás és az egyes csoportok önállóbb fejlődése. Bizonyos, hogy az érczek megismerésének kezdetén még volt valamelyes kapcsolat az európai és ázsiai árjaság között, mert a szanszkrit *ajás*, iráni *as*, latin *aes*, góth *ais*, skandináv *eir*, angol-szász *ár*, »éercz, réz« közös eredetre vezethető vissza.

A neolithkorból a bronzkorba való átmenet idejének pedig nagyjában véve a Kr. e. 2000—1500 közti korszak felel meg.¹⁾

Azok a változások, melyek ezen korszakban és valamivel előbb mentek végbe az előázsiái kulturnépek viszonyaiban, bizonyos fokig az árjaság ázsiai terjeszkedésének idejét is közelebbről meghatározzák. A Tigris- és Eufrates-vidék történelmében ugyanis, melyet az utolsó félszázad rendkívüli fölfedezései után, a régóta elenyészett babyloni és asszir városok romjai közül napvilágra hozott ezer meg ezernyi föliratos emlék megfejtése által egész Kr. e. 3000-ig, vagyis valami kétezer évvel tolhatunk hátrább az előbb hitelesnek tartott történelem határvonalánál, visszatükröződik a távolabb eső területeken végbe ment nagy népmozgalmak eredménye is.

Babylonia történelméből pedig azt látjuk, hogy a már Szargon és Naram-Szin előtt megindult és legalább is ezer éven át tartó elsémitásodást Kr. e. 2300 felé egy keleti vagy északkeleti népáramlat zavarta meg további fejlődésében. Mindedig Elam, a mai Perzsia délnyugati része a semita területhez tartozott, a mely területen inkább csak a régi szumir hagyományokra

¹⁾ A kik a Kr. e. 2000-nél korábbra teszik az átmeneti időt, figyelmen kívül hagyják, hogy az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása után (Kr. e. 1995—1801) az eddiginél félezer évvel későbbre kell felvennünk a proto-mykaen vagy aegei bronz-kultúra keletkezését, mely tovább terjedve észak felé, alapul szolgált az európai bronz-kultúra kifejlődésére. V. ö. Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronologiájához*. (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.) L. különben alább 72. l.

támaszkodó délvidék, meg a semita jelleget erősebben feltüntető északi Babylonia, vagyis az akkori kifejezés mód szerint a Szumir és Akkad közti ellentét fejezte ki a lefolyt évezred egyes korszakainak változásait. Most azonban egy új hódító nép fészkei meg magát Elamban s ha időnkint elfoglalja is Babylonia, önálló mederben fog folyni valami másfélezer éven át az elamiták történelme.

Kr. e. 2280 körül alapították Elő-Ázsiában az elamiták azt a nagy birodalmat, mely nyugaton a Földközi-tengerig terjedt, központja pedig, mint a sokkal későbbi perzsa birodalomnak, Susa volt. Idejét Assurbanipal asszír király (Kr. e. 667—626) egyik fölirata után állapíthatjuk meg, a ki az elamiták elleni hadjáratát (Kr. e. 650—640 közt) beszélve el, megemlíti, hogy Susából visszavitte Urukba Nana istennő azon képét, melyet 1635 évvel előbb Kudur-Nakhundi elami király rabolt el Uruk-ból.¹⁾ Nyilván az elamitákat értette Berossus is a 8 méd zsarnok alatt, kik a vízözön utáni 86 félmithikus király után uralkodtak. Azt mondja ugyanis, hogy a médek sereget gyűjtöttek Babylon ellen, elfoglalták az országot és maguk között állítottak tyrannusokat, kik — szám szerint nyolczan — 224 (234) évig uralkodtak.²⁾

¹⁾ Kétszer előfordul ugyan 1535 év is, de az 1635 mellett, bár csak egyszer fordul elő, az a bizonyíték, hogy egy negyedik esetben 2 nert, 7 szoszt és 12 évet mond Assurbanipal, ez pedig ($2 \times 600 + 7 \times 60 + 15$) szintén 1635 esztendőnek felel meg. (M. J. Oppert: *Illusions et déceptions chronologiques*. *Revue Arch.* 1900. jan., febr. füz. 4—16. l.)

²⁾ Ezen világosan usurpatoroknak mondott méd vagyis Media felől előretörő uralkodókat semmi esetre sem lehet összezavarni Hammurabi dinasztíájával. Ha 2090-ben ért véget az elamita uralom, ezen az alapon Kr. e. 2314(2324)-re lehet tenni kezdetét, sőt esetleg egész a XXV. század derekáig vezethető vissza. Berossus ugyanis az özönvíztől bizonyos időpontig 10 százt = 36 ezer évet vesz föl, melyből a félistenek uralkodására 9 százt, 2 nert és 8 szoszt = 34.080 évet számít, az emberek uralkodására tehát esik 1920 év. Ha Kyrosig (Kr. e. 538) számította az özönvíz utáni 10 szárból álló világkorszakot, az emberek uralmának kezdete $538 + 1920 =$ Kr. e. 2458, ebből a méd tyrannusokra esik 224 év ($2458 - 224 = 2234$), ezután (vagyis a következő jegyzet szerint Kr. e. 2232-től) következik a 11 babyloni király. A német tudósok újabban, mint pl. Meyer E. és Lehmann C. F. (*Beiträge zur alten Gesch.* III. 1. 141—163.) a makedon uralomig veszik föl a 36 ezer éves cyklust s 2232-től számítják az emberek uralmát.

Az elamita hatalomnak a hatodik babyloni király, Hammurabi, előbb Kudur-Lagamar vazallusa vetett véget uralkodása 31-ik évében, Kr. e. 2090 körül s meghódította Elamot is, mely egy időre ismét babyloni tartomány lett.¹⁾

¹⁾ Hammurabi uralkodásának idejét különbözőképp számítják. Oppert 2394—2339-re, Winckler Hugo a Helmolt-féle Világtörténet III. kötetében 2267—2213-ra, Lehmann 2244—2190-re, utóbb 2194—2152-re, Hommel körülbelül 1900-ra (1923—1868) tette. Hammurabi a 6-ik király volt az ú. n. A. vagy tintiri, másképp uruazaggi, azaz a szoros értelemben vett babyloni dinasztziából (előbb voltak a larszai, uruki, iszini, uri, lagasi st. királyok); előtte volt 5 király 112 évig, ő maga 55 évig uralkodott, a 11 királyból álló dinasztia egész uralkodási ideje pedig 304 évig tartott. Az a kérdés tehát, melyik időponttól számítandó ezen 304 esztendő? Szerintem a Babylonia kezdetének fölvevett Kr. e. 2232-ik évtől. (L. Babylonia kezdetére nézve: Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie*. Lipcse, 1898. 105—118. ll. — Oppert J. *Illusions et déceptions chronologiques*. *Revue Arch.* 1900. jan. füz. 4—16. l. — Meyer Eduard és Lehmann C. E. *Das chronologische System des Berossos*. *Beiträge zur alten Geschichte*. III. k. I. füz. Lipcse. 1903. 141—144. és 145—163. l.) Annak a területnek, melyet Babyloniának nevezünk, nem ezen évtől kezdődik a történelme, még csak a babyloni területen uralkodott semita dinasztziáké sem, a város is sokkal régebbi, mert minden valószínűség szerint Szargon alapította, Kr. e. 3000 körül, vagy még korábban. Minek a kezdete tehát a 2232-ik év? Egy Simplicius által Aristoteles »De Coelo« cz. művéhez írt kommentárban fenntartott adat szerint, mely Kallisthenestől († 327. Kr. e.) származik, Babyloniában Nagy Sándor előtt 1903 évvel kezdték meg a csillagászati följegyzéseket. Ezzel függ össze az a másik görög forrásból eredő adat is, hogy a Babylonia alapítójának megtett Semiramistól Nagy Sándorig 1903 év telt el. A csillagászati, vagyis chronologiai följegyzések, vagy fejezzük ki magunkat másképp, a babyloni évkönyvek kezdetét nem tudom másra magyarázni, mint hogy Nagy Sándor előtt 1903 évvel, vagyis Kr. e. 2232-ben lett Babylon egy dinasztia székhelye a korábbi délbabyloniai székvárosok, Uruk, Ur, Iszin stb. helyett, melyek az elamiták kezébe estek s részben el is pusztultak. A hogy a dinasztziát az évkönyvek már Hammurabi elődeivel megkezdték, ép úgy megkezdték a »csillagászati följegyzéseket« is s erre nézve nem volt szükség arra, hogy Hammurabi Dél-Babyloniát elfoglalja. Nem is Hammurabi tette székvárossá Babylont, hanem előbb is az volt, a mire bizonyíték az, hogy már a 2-ik király, Szinmuballit, valamint Hammurabi nagyapja, Apil-Szin babyloni építkezéseiről vannak adatok. Ha pedig Kr. e. 2232-től kezdődik az A. dinasztia uralma, Hammurabi Kr. e. 2120-ban (2232—112) lépett a trónra, 2090-ben vetett véget az elamita uralomnak s meghalt 2066-ban. Ezt a számítást igazolja egy későbbi adat, melyből az tűnik ki, hogy a Kassitadinasztiabeli (II.) Burnaburiast 700 évvel előzte meg. Mivel pedig

Az elamiták nyelve, mely a perzsa uralom idejében még a Kr. e. VI—IV. században is egyike volt az ó-perzsa és babyloni mellett a birodalom három főnyelvének s középső helyen van a perzsa nagykirályok, Kuras, Darjavus, Kserse stb. fölírataiban, a mai georgiai, mingrel, láz, szvan stb. nyelvekkel tüntet föl közelebbi rokonságot.¹⁾ A Kr. e. 2280—2090. közti időszak tehát a kaukázus-alaródi családhoz tartozó népek erejének és hatalmának felel meg, mely mindenfelé éreztetve nyomását, természetszerűleg megakadályozta az ársaságot Ázsia felé való előnyomulásában s így az árja terjeszkedés csakis az elamita hatalom bukása után következhetett be.

A mint Kr. e. 2100 felé hanyatlani kezdett az elamita hatalom, az a nyomás is mindinkább vesztett erejéből, a mit az alaródi-kaukázusi népek gyakoroltak a körülöttük tanyázó népekre s így az indo-iránság keleti és délkeleti terjeszkedése is folyton kevesebb akadályt talált maga előtt, a minek természetzerű következménye volt, hogy erősbödésével mind jobban visszaszorult az alaródi, mögötte pedig a turán elem, mely utóbbi az árja terjeszkedés előtti időkben a nyelvi egyezések tanúsága szerint kétségtelen kapcsolatban volt a délbabyloniai szumír-sággal, akármiféle néven nevezzük is ezt az egyelőre pontosabban meg nem határozható kapcsolatot. Ilyen egyezések például:

Szum. *viš*, *uš*, *iša* »három« = köztörök *üč*, jakut *üş*, csuvas *višše* »három.«

Szum. *vaš*, *maš*, »öt« = köztör. *beš*, *biš*, altaji *peš*, jakut *biász* »öt«.

Szum. *gun*, *vun*, *un*, »tíz« = köztör. *on*, jakut *uon*, csuvas *von* »tíz« és mint tizes számnévképző, a magyar *-van*, *-ven* (pl. nyolcz-van, kilencz-ven), vogul *-men*, *-pen* (näli-men = 40, ät-pen = 50 sat.), zürjén *-mîn* (pl. vîti-min = 50 sat.).

Szum. *ud*, *uda*, »nap, idő« = uigur: *ödü* »időnkint«, csagataj *öt* »idő«, mongol *edör*, *ödör*, »dies«, magyar *idő*.

Szum. *nab*, *nap*, »coelum, lux, dies« = magyar *nap*.

ez III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyoknak volt a kortársa, a kik Mahler E. szerint Kr. e. 1439—1403. és 1403—1391. uralkodtak, (l. alább 72. lapon), Hammurabi ideje ezen az alapon is a Kr. e. 2140—2090. körüli évekbe esik.

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 34. I.

Szum. *kur, kura* »hegy, ország« = zürjén *kir*, »hegy,« ostják *keres*, »magas«, finn *korkea*, »magas«, *korko* »magasság«.

Szum. *num* »felső, fenn lenni« = vogul *numi*, osztják *num* »felső«, szamojéd *num* »ég, isten«.

Szum. *dingir, dimmer* »isten« = köktürk, ujjgur *tängri* »isten, ég«, csagataj *teŋgri, tingri* »isten«, kun *tengri* »deus«, kazáni tat. *tānere* »isten«, altaji *teŋeri, tegri* »ég«, jakut *taŋara*, »ég, isten«, mongol *teŋere, tānāri, tānār* »ég, isten«.

Szum. *ada, ad-da* »atya« = köztör *ata*, magyar *atya*, irtisi ostják *at'a* »pater«, mordvin *at'a* »senex«.

Szum. *am, ama* »anya, anyaméh« = kirgiz *emä* »nő, nóstény«, csuvas *ama* »anya«, köztör. *em, im* »szopni«, *emčik* »secsbimbó, mell«, mongol *āmā* »nő, nóstény«, kun *āmā-gān* »asszony, anyóka«, magyar *emni, eme, emse, emlő*, finn *emä* »anya«, *ime* »szopni«, ostják *imi, ima* »nő, öregasszony«, *em* »szopni«.

Szum. *nin* »asszony, nő, úrnő, nővér, néne« = magy. *néne*, ostj. *nen* »nő«.

Szum. *ugul* »fiú« = köztör. *ogul*, altaji *uul*, csag. *oul*, csuvas *ivil* »fiú, gyermek«.

Szum. *gal* »esse« = magy. *val-* (valék, való), *vol-* (voltam, volna), finn *ole*, mordv. *ule*, cserem. *ul*, zürjén *vil*, vogul *ol*, ostj. *ul*, köztör. *bol, ol* »esse«.

Szum. *til, tila* »teljes, teli, teljesedni, tökéletesnek lenni« = magy. *telj, teljes, telni, tölteni* »fülleni«, vogul *taul* »völl werden«, *tault* »anfülleni«, *tagle* »völl«, ostj. *telin* »völl«, török-tatár *tolu* »völl«, *tol* »völl werden«.

Szum. *sab, šab, šap* »metsz, szab, levág« = magy. *szabni*, lapp *cape* »in partes minusculas concidere«, vogul *sup* »darab«, ostj. *šub, šob* u. a., tör.-tat. *sap*, »bevág, bemetsz«, altaji *sapi, sapa* »rész«.

Szum. *gul* »lucere«, *vul, gıl* »stella« = magy. *vil-* (világ, villám, villog), vogul *vol'g* »fénylik, ragyog«, ostj. *volij* u. a., finn *vilku* »micare«, *valkea* »lucidus«, cserem. *volgodo* stb.¹⁾

¹⁾ Az itt felhozott szumir szókra nézve L. Mahler Ede: *A szumer ősnép nemzetisége*. Ethnographia. X. 1899. 209.—214 l. — Galgóczy János: *A sumir kérdéshez*. U. o. 357—372. l., *Újabb sumir szószedet*. Különlenyomat az »Ethnographia« XIII—XIV. évfolyamából. Budapest, 1904. és *A sumir kérdéshez*. Ethnographia. XV. 1904. 132—147. l. — V. ö. még Munkácsi Bernát: *Néhány szó a sumir rokonság védelméhez*. U. o. 147—154. l.

Az árjak Közép-Ázsiába való elönyomulásával új hatalmi alakulások jöttek létre, régiek mentek tönkre s ezek csakhamar éreztették hatásukat az előázsiai viszonyokban is.

Nagy változások következtek be, melyek igazi jelentőségét csak úgy érthetjük meg, ha végig tekintünk a megállapítható tények során s időbeli egymásutánján és kapcsolatba hozzuk az elszigeteltnek látszó, magukban álló egyes adatokat a népfajok erőviszonyaiban jelentkező változásokkal s ezek természetesen következményeivel, a népmozgalmakkal, a hogy az egyes jelenségek után megállapíthatók.

Kr. e. 1928-ban végződött Babylonban Hammurabi dinasztiajának uralma, mely, mint említettük, 304 évig tartott. Utána jó ideig teljes sötétség borítja Babylon történelmét, melyből csak annyit sejtethetünk, hogy nemcsak a Hammurabi által alapított nagyhatalmi állás szűnt meg, de kulturális alkotásai is veszendőbe mentek s nagy visszaesés következett be a fejlődésben. Az ezutáni ú. n. Sisku-dinasztia királyainak csupán mesterként szumir neveit ismerjük, de viselt dolgaikról semmit nem tudunk, alkotásaikból semmiféle emlékre nem hivatkozhatunk. Csakis barbár hódítók alapíthatták ezt a rejtélyes uralkodóházat, melynél rejtélyesebb legalább is ezer év óta, Szargon és Naram-Szin korától kezdve nem fordult elő Szumir és Akkad területén. Erre vall, hogy tagjai idegen és nem semita nevet viseltek; de kitűnik abból is, hogy északnyugaton az assuri pateszik, AsszírIA királyi fejedelmei, önálló hatalmat alapítanak; Ktesias szerint ugyanis 1306 évig állt fenn AsszírIA s így kezdete Kr. e. 1912-re tehető.

Más egyéb jelenségekből is következtethetünk valamely idegen hódító nép áramlatára, mely valami két századon át hullámlázott keletről nyugat felé.

Egyik ilyen jelenség, a bibliai Ábrahám törzsének a délbabyloniai Urból a mesopotamiai Harranba, innen pedig Kanaánba való vándorlása. Az Ábrahámról szóló bibliai elbeszélésben világosan fölismerhető két személyiségnek a hagyománya; mint a biblia mondja, Ábrám később isten akaratából Ábrahámnak nevezte magát,¹⁾ a minek csakis az lehet a magyarázata, hogy a

¹⁾ »És nem hivattatik a te neved ezután Ábrámnak, hanem a te neved lészen Ábrahám.« Genesis. XVII. 5. (Károlyi G. ford.)

biblia szerkesztése idejében összezavarták a két hasonló nevű személy emlékezetét, a mit az is elősegíthetett, hogy úgy Ábrám, mint Ábrahám korában egy keleti nép áradata borította el a semítaságot. Ábrám ugyanis az ékiratos emlékekben is előfordul Ábi-rammu néven, Hammurabi nagyapja, Apil-Szin idejében (Kr. e. 2168—50.), míg a biblia szerint Khédor-Laomer (Kudur-Lagamar) elami nagykirály s vazallusai, a sinneari Amraphel azaz Hammurabi és az ellaszari vagyis larszai Ariokh (Iri-Aku, semítizálva Rim-Szin) kortársa volt, tehát úgy látszik megérte Hammurabi uralkodásának (2120—2065.) első szakát is. Mindenesetre szereplése még az elami uralom idejébe esik. Ellenben csak valami 300 év múlva szerepelt az az Ábrahám, ki a bibliai számítás szerint — alapul véve a zsidók Egyiptomból való kiköltözésének dr. Mahler Ede által megállapított évét (Kr. e. 1335.), Kr. e. 1865-ben költözött Harránból Kanaánba.¹⁾ Már Ábrahám Kanaánban való tartózkodási idejében, Kr. e. 1850 körül történt, hogy a biblia szerint 12 évi szolgaság után fellázadtak a kanaániak az elamiták ellen s a 14-ik évben az elamiták és a velük szövetséges gójok vagy kutok, sinneariak és ellaszariak ellenük mentek és feldúlták a Jordán vidékét. (Gen. XIV.)

Ha egy hódító nép előnyomulása idézte elő Kr. e. 1928 körül Hammurabi házának bukását, azon délbabyloni semita törzsfőnök nemzetsége is, kit Ábrahámnak nevez a biblia, ugyanezen idő-szájban ugyanezen ok miatt vándorolt ki Urból s költözött Harranba, hol azonban legföljebb egy emberöltőig tartózkodott s aztán megint tovább vonult délfelé, Kanaánba. A biblia szerint Ábrahám még Urban született s 75 éves volt, mikor odahagyta Harrant; $75 + 1865 =$ Kr. e. 1940-ben tehát még Ur volt a

¹⁾ Az egyiptomi szolgaság ideje 240 év, vagyis Kr. e. 1575—1335, tehát megfelel a hikszoszok kiűzetése (József halála) utáni korszaknak. Jákob Egyiptomba való menetelétől József haláláig eltelt 73 év, Jákob Egyiptomba költözött Ábrahám halála után 116 év múlva s Ábrahám, ki 175 éves korában halt meg, száz évvel előbb, 75 esztendőskorában vándorolt ki Harranból s ment Kanaánba. V. ö. Mahler E. *II. Ramses az exodus faraója*. (Ért. a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akad. XVIII. 9.) Budapest, 1900. és *The Exodus*. (Journal of the Royal Asiatic Society. 1901. jan. füz. 33—67. l.)

törzs hazája. 12 év múlva ért véget Hammurabi dinasztiaja s a kivándorlásnak is ekkoriban kellett bekövetkezni, mert a nemzetség feje még nem Ábrahám, hanem apja Tharé volt, a ki aztán Haranban halt meg. (Gen. XI. 31—32.)

A Kr. e. 1865—1850. közti időbe kell tennünk a hódítók Mesopotamiába és Kanaánba való előnyomulását. Az a körülmény, hogy az 1850 körüli kanaáni hadjárat vezéreinek az elamita uralom idejébeli Chedor-Laomert, Ariokhot és Amraphelt teszi meg a biblia, ne zavarjon meg bennünket. Ábrám és Ábrahám egy személylyé való összeolvasztásán kívül nyilván az is előidézhette a tévedést, hogy a hódítók, ha nem is egyenesen elamiták, de mindenesetre azok rokonai, ugyanazon népáramlat különböző időbeli hullámai voltak. Timur-Lenk tatárjait is összezavarták Dsingiz mongoljaival. Azt pedig, hogy Kr. e. 1865—1850 felé csakugyan elárasztotta valamely keleti hódító nép Mesopotamiát és Kanaánt, a biblián kívül más forrásból is megállapíthatjuk. Tudnak ugyanis az egyiptomi adatok is egy idegen nomád népről, mely egy pár évtizeddel később már a faraók birodalmában is feltűnik s mint 1928 után Babyloniában, szintén felforgatja Egyiptomban is a régebbi állapotokat.

A hikszoszokat vagyis pásztorkirályokat értem e nomádok alatt, kik Babyloniától kezdve Mesopotamián át bármennyi semita elemet sodortak is magukkal s vettek föl,¹⁾ nem voltak semiták. Egészen másféle jelleget tüntet föl a hikszosz-typus, melyet néhány szobormaradványból ismerünk, mint a minő akár a babyloni, akár az asszírjai, akár a kanaáni semi typus; van köztük egy pár, mely egészen tatáros s általában pedig a középázsiai typusnak felel meg. Nem kevésbé fontos jelenség a hikszosz-áramlat ethnikai jellegének megállapítására nézve, hogy a ló ezen időtől fogva terjedt el az előázsiai kulturnépek háziállatai között, a mi világosan mutatja, hogy itt egy Közép-Ázsia felől megindult népmozgalommal van dolgunk.²⁾

A hikszoszok egyiptomi uralmát régebben félezer évre tették,

¹⁾ V. ö. Spiegelberg Vilmos: *Zu der Hyksos-Frage*. (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 4. füz.)

²⁾ Hehn V. *Kulturpflanzen und Haustiere*. Berlin, 1883. 20. s. köv., 25. s. köv. II. — Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 55. l., I. még 14. l.

kiindulva abból, hogy a Manetho-féle adatok szerint egyik dinasztájuk 260, másik pedig 251 évig uralkodott. Ámde az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása óta tudjuk, hogy a XII. dinasztától (Kr. e. 1995—1801.) a XVIII. dinasztáig (Kr. e. 1575—1358.), mely kiűzte a hikszoszokat és visszaállította a régi Egyiptomot, mindössze 226 esztendő telt el s ennek tartamára esik nemcsak a hikszoszok, hanem a XIII. vagy thebai és a XIV. vagy xoisi ház uralma is. Eratosthenes szerint Amenemhät után 78 év múlva hatalmasodtak el Egyiptomban a hikszoszok; ez IV. Amenemhät, ki Mahler szerint Kr. e. 1814—1805 közt uralkodott; 1805—78 = Kr. e. 1727 tehát a hikszosz uralom kezdete; ezzel az évszámmal egy évnvi különbséggel egyezik az a másik chronologiai adat, hogy 151 évig tartott a thebaiak (XVII. dinasztia) küzdelme a hikszoszokkal, a míg végre sikerült őket kivenni Egyiptomból; Kr. e. 1575-ben kezdi meg Ahmosis a XVIII. dinasztát, $1575 + 151 = 1726$ vagyis a Kr. e. 1727/1726—1576/1575 közti idő felel meg Egyiptom teljes meghódításának, holott 1801—1727 közt még képesek voltak a XII. dinasztia örökösei egyfelől Thebában, másfelől Xoisan fenntartani magukat s bizonyos hatalmat gyakorolni.¹⁾

De a hikszoszok már előbb megfészkeltek magukat Egyiptomban. A két hikszosz dinasztiaira fölvet 260 és 251 esztendőnek csakis az lehet az értelme, hogy a nomádok már Kr. e. 1835—1826 felé, III. Amenemhät (1856—1814) idejében benyomultak Egyiptom területére s a XII. dinasztia utolsó királyainak is meggyúlt a bajuk az idegen ország fejedelmeivel, utánuk pedig beállt a bomlás, Egyiptom megosztása a thebaiak, xoisiak és hikszoszok között, 78 év múlva pedig a hikszoszok teljes uralma.

¹⁾ Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronológiájához* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.), *Zur Geschichte des mittleren Reiches der Aegypter*. (Oriental. Literatur-Zeitung. 1902. VI. sz. 248. l.) és *Das mittlere Reich der ägyptischen Gedichte*. (Zeitschr. f. ägypt. Sprache. XL. köt. 1900. 78. l.) (V. ö. még: Revue Arch. 1899. szept. füz. 338. l. Proceedings of the Society of Bibl. Arch. 1899. XXI. 7. füz. 263. l. és Zeitschr. f. ägypt. Spr. XXXVII. 2. füz. 89.) — A XVIII. dinasztia idejére nézve l. Mahler Ede fentebb idézett értekezéseit: *II. Ramses az exodus farója és The Exodus*, továbbá ugyancsak tőle: *König Thuthmosis III.* (Zeitschrift für ägypt. Sprache. XXVII. 2. f. 1889. 97. l.) és *Materialen zur Chronologie der alten Ägypter*. U. o. XXXII. k. 2. f. 1895. 99—111. l.)

Bármily szűkszavúak és hézagosak is tehát a rendelkezésünkre álló adatok s bármily elszigeteltnek látszanak is az egyes jelenségek: mégis fölismerhető köztük az összefüggés és kidomborodik belőlük egy kelet felől mindinkább előbbre hatoló s Egyiptomig terjedő népáramlat képe. Kr. e. 1928-ban váltja fel Babyloniában Hammurabi házát egy új dinasztia s kezdődik egy századokon át tartó homályos korszak, melyből nem ismerünk semmiféle emléket, ez tehát csak a pusztulás ideje lehetett; ugyanezen időtájban, mindenesetre Kr. e. 1940 után s jóval Kr. e. 1865 előtt egy délbabyloni semi törzs Urból Harranba költözködik, a dolgok összefüggése szerint menekül; Kr. e. 1912-ben kezdenek Aššur papjai önálló hatalmat alapítani, vagyis megszakad a Babyloniához fűződő régebbi kapcsolat, hol a nemzeti királyokat barbár hódítók váltják fel; Kr. e. 1865—50 körül Mesopotamiát és Kanaánt éri a hódítók áradata, az Urból Harranba menekült semita törzs tovább vándorol délfelé Kanaánba; 1835—26 körül már Egyiptom területére nyomulnak be a nomádok és egy század leforgása alatt egész Egyiptomot hatalmukba kerítik.

Ha tovább folytatjuk vizsgálódásainkat, még egy más dolgot is sejthetünk az adatok egybevetéséből.

Valami másfél század vagy több is telt el azóta, hogy az ú. n. B. vagy Sisku-dinasztia alatt a legteljesebb sötétség borult Babylonia történelmére s még nem ért véget uralma, mely a babyloni évkönyvek szerint 368 évig, azaz Kr. e. 1927-től 1560-ig tartott (vagy ha már az A. dinasztia alatt kezdett uralkodni: esetleg 2090-től 1722-ig, mint t. i. a larszai dinasztia örököse):¹⁾ a mikor egy új, az ú. n. Kossaeita vagy Kaššu-dinasztia kezdett elhatalmasodni. A Kaššiták már Hammurabi közvetlen utóda, Samsu-iluna 9-ik évében betörték Babyloniába,²⁾ de csak a Kr. e. XVIII. századbeli Gandi vagy Gandiš alapította meg hatalmukat, melyet 576 évi uralom után Kr. e. 1200 körül váltott fel a Paše-dinasztia.³⁾ Kezdeté mindenesetre a Kr. e. 1800—1750

¹⁾ Az ezen dinasztiából való Gulkišar újabb adatok szerint körülbelül Ammiditána, a Hammurabi-dinasztia 9-ik királyának volt a kortársa. V. ö. Hommel id. m. 260. l. 3. jegyz.

²⁾ Hommel id. m. 260. l.

³⁾ A Paše-dinasztia 6-ik királya, Marduk-nádin-ahi Szenacherib-asszir király (704—681) előtt 418 évvel élt korábban s így 17 éves uralma

közti félszázadra esik s ebből kitűnik annyi, hogy valami két századon át két idegen dinasztia is uralkodott Babyloniában. Ugyanazon jelenséggel találkozunk tehát, mint Egyiptomban, hol szintén két hiksosz-dinasztiáról szólnak az adatok, melyek nem

körülbelül Kr. e. 1117—1100-ra esik. Elődeire 60—70 évet lehet számítani (közvetlen két előde 28, az első két király pedig 23 évig uralkodott), tehát legalább is Kr. e. 1180 felől már többé nem lehet szó a Kaššitákról, kiknek uralma e szerint Kr. e. 1750 tájban mindenesetre megkezdődött. Van Herodotosnak egy adata, mely szerint Ázsia felső részeiben az asszírok 520 évig uralkodtak s először a médek pártoltak el tőlük. (*Assυρίων ἀρχόντων τῆς ἄνω Ἀσίας ἐν ἑτα εἶχον καὶ περὶ ταχόσια, πρῶτοι ἀπ' αὐτῶν Μῆδοι ἤρξαντο ἀποσταθεῖν.* Herod. I. 95.)

Herodotos számítása szerint Deiokes Kr. e. 709-ben lett a médek királya, e számítás alapján tehát Kr. e. 1229-ben kezdődött az asszír hatalom. Ez azonban csak a Kaššiták bukása után következhetett be, kiknek tulajdonképeni hatalma Ázsia felső részeiben, a Babyloniától északkeletre eső területen gyökerezett s onnan terjedt ki Babyloniára is. A Paše-dinasztia nem a Kaššita hatalom örököse volt, hanem a szűkebb értelemben vett babyloni elem felülkerekedése Babyloniában. (Paše Babylon egyik városrésze.) Asszírira és a Kaššiták már a Kr. e. XIV. század dereka felé harcban álltak egymással, így pl. fennmaradt emléke az asszír-babyloni szinkronistikus táblákban, az ú. n. P. krónikában a Nazimaruttas babyloni és Rammán-nirari asszír király közti háborúnak. Rammán-nirari unokája, Tukulti-Ninip Babylont is elfoglalta Szenakherib egy fölirata szerint 600 esztendővel, tehát úgy látszik, Kr. e. 1289-ben s uralkodott 7 évig. Ekkor azonban a krónika szerint fölkelték ellene Akkad és Kardunias (Khaldea) nagyjai és Rammán-šum-uszurt helyezték apja (t. i. az előbbi Kaššita király) trónjára. Ez és négy Kaššita utóda 62 évig uralkodott, a mikor aztán a Paše-dinasztia következett s mivel Tukulti-Ninip neve nem került a babyloni királyi lajstromba, valószínű, hogy Rammán-šum-uszur (vagy legföljebb előde, Rammán-šum-iddin) évei foglalják magukban Tukulti-Ninip babyloni királyságának 7 esztendejét. 1289-ből levonva a Kaššiták még hátralevő 62 évét, Kr. e. 1227 volna uralmuk végződésének éve, ez pedig csak két évben különbözik a Herodotos-féle adattól. Ha tehát Kr. e. 1229—1227 körül ért véget a Kaššita-hatalom, kezdete 576 éves uralmuk szerint Kr. e. 1795—1793-ig megy vissza. Rost Pál a Kr. e. 1195 körüli időbe teszi a Kaššita-uralom végét (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 5. füz.), tehát szerinte is tarthatatlan Lehmann C. F. álláspontja, a ki Szenakherib adatát Marduknadinakhe ideje felől száz évvel leszállítva, Kr. e. 1688—1113 közt véli megállapíthatónak a Kaššiták uralkodásának idejét. (Zwei Hauptprobleme. 40—73 s különösen 131—146. V. ö. még Beiträge zur alten Geschichte. III. k. 1. f. 145—163.)

egymásután, hanem — egy ideig legalább — csakis egymás mellett uralkodhattak.

Mintha egy újabb népáramlatot jelentene ez a kettős dinasztia. Az ethnikai viszonyok számbavételével csakugyan erre kell gondolnunk.

A Kaššita ház tagjai közt az elamita nevűek mellett találunk tiszta indo-irán nevűeket is. Ilyenek p. a Burnaburiaš, Karaindaš, Karakhardaš stb. nevek. Maradt fenn egy kis kaššita-babyloni szójegyzék is a Kr. e. X. századból, ebben szintén jelentékeny számmal fordulnak elő szanszkrit szók.¹⁾ Ha tehát a kassita nép a maga tömegében az elamitákkal volt is közelebbi rokonságban,²⁾ bizonyos, hogy az előkelők osztálya már indo-irán eredetű volt s ezért kell olyan élesen különválasztani ezt a népmozgalmat az elamita uralom alatti mozgalmaktól. A babyloniak nem is zavarták össze, a minek különben egyik oka az volt, hogy a kaššiták lassankint teljesen elsemitásodtak, átvették a babyloni kulturát és szokásokat, míg az elamiak megmaradtak külön népnek, önálló irányban fejlesztett kultúrával.

A dolgok összefüggése tehát körülbelül ekkép állapítható meg.

A Kr. e. XX. század dereka tájától a XVIII. századig észlelhető előázsiái hódítások szoros kapcsolatban voltak az árja népesalád indo-irán ágának terjeszkedésével, mely a tudomány mai álláspontjáról tekintve, csakis a mai Oroszország területéről indulhatott ki. Az északnyugatról dél és délkelet felé hatoló áramlat mozgásba hozta a Kaukázus déli részén és a Kaspitól keletre lakó alaródi népeket, kik között különösen a kutok, a bibliai gójok vonják magukra figyelmünket.

¹⁾ Scheftelowicz J. *Die Sprache der Kassiter*. (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung. 38. k. 261—271. l.) Ilyenek p. *buriaš* = úr és Rāmmān légisten neve, a hinduknál: *bharus* = úr és Višnu, Siva sat. istenek címe; *šuriaš* = napisten, a vodákban *sūryas*, *sūras* = nap, napisten (ellenben az iránságban ó baktr: *hware*, perzsa, összet. *chor* »nape«); *burna* = szolga, litván: *bernas* u. a., ó hindu *bharāna* »az eltartott, fizetett« sat.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients*. I. rész. (Handb. d. Klass. Alterth. III. k. I. r.) München. 1904. 36. s köv. l. és *Neue Werke über die älteste Bevölkerung Klein-Asiens*. (Arch. f. Anthr. 1890. XIX. k. Ref. 251—260. l.) — Dr. Hüsing: *Elamische Studien*.

A kutok már az elamita világuralom idejében előfordulnak. A biblia szerint Khédor-Laomer elami királynak Amraphel sinneari, vagyis Hammurabi babyloni és Ariokh ellaszari azaz Iri-Aku (Rim-Szin) larszai királyok mellett még Thidál, a pogányok (gójok) királya volt a vazallusa (Gen. XIV.). Valamennyi-nek a neve előfordul az egykorú ékiratos emlékekben, melyek az utóbbit Gutium királyának mondják s nevét Tu-ud-hul-a vagy Tudghulnak írják, tehát kétségtelen történelmi alak.¹⁾ Később a Kaššiták hatalma alá tartoztak a kutok, így a hetedik király, Agu-kakrimi címei közt előfordul ez is : a guti föld, Saglâti népeinek (nagy kiterjedésű népeknek) királya.²⁾

Ezen időtájban Babyloniától északra és északkeletre, körülbelül a Kaukázus alján és a Káspitól keletre tanyáztak a gutok vagy kutok. Nagyon természetes tehát, hogy első sorban is ők estek bele az indo-írán áradat sodrába s a mi ilyenkor be szokott következni, itt sem maradhatott el ; a mindinkább előnyomuló indo-íráság kettészakította őket.

Egy részük északra és északkeletre szorult s a Kr. e. utolsó évezred dereka táján két ágra oszolva, a középázsiai és nyugat-szibériai pusztaságon nomadizált. Amazokat a görögök massza-getáknak, az örmény források maszkhitoknak vagy maszkhutoknak nevezték ; emezek a Herodotos thysszagetái, egy népes és különleges népfaj, mely vadászatból él.³⁾ Ez utóbbiak tiszamata (*Θισσαμαται*) néven is előfordulnak, melynek -mata végzetét a sauro-mata, jaza-mata vagy jaxa-mata, aga-mata, khari-mata stb. népnevekben találjuk ; világos tehát, hogy a massza-geta vagy masz-khut és thyssza-geta vagy thyssza-mata nevekben a massa és thyssza valami jelzők, míg a tulajdonképeni népnév a geta vagy khut. Bármilyen nagy időbeli különbség van is az elamita-kaššita-korbeli gutik vagy kutok, meg a massza-geták, maszkhitok vagy maszkhutok és a thysszageták között, ez utóbbiak a földrajzi viszonyoknál fogva nem lehetnek mások,

¹⁾ Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorient. Chronologie*. Lipcse, 1898. 82—85. l.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. München, 1904. I. r. 258. l.

³⁾ *Θυσσαγέται, ἔθνος; πολλόν καὶ ἰδιον. ζῶνται δὲ ἀπὸ θήρης*. Herod. IV. 22.

mint amazok maradványai, kiket régebbi lakhelyükről északibb területre szorított az indo-iránság.

De ugyancsak a földrajzi viszonyokból következik, hogy a kutok azon ága, mely a Babyloniától északra elterülő vidék nyugatibb részein tanyázott, a Kaukázuson keresztül ¹⁾ és Media felől előtörő árják elől tovább vonult nyugat felé.

A Kr. e. II. évezred dereka felé kezdik emlegetni az egyiptomi és asszír emlékek a *kheták* vagy *khattik*, a bibliai *hittiták* vagy *khetek* nevét, kik Kappadokiától a Libanonig terjeszkedtek. Nevük csak változata a guti, kut, khit vagy geta névnek, bizonyára tehát a két nép is kapcsolatban volt egymással, melyet csak az indo-irániak előnyomulása szakított meg, egyiket északkelet, másikat délnyugat felé tolva régebbi lakhelyéről. A mit a hittitákról tudunk, arra mutat, hogy a kaukázus-alaródi népcsaládhoz tartoztak, bár az eddig megfejtett fölírtos emlékekből a turánság erős befolyására is kétségtelen nyomok utalnak.²⁾ Ez annál fontosabb jelenség, mert a K. e. utolsó évezred dereka

¹⁾ Hogy az árja terjeszkedés egyik útja a Kaukázuson keresztül vezetett, bizonyítják a dolmenek, melyek Varsó vidékén és Podoliában még neolith-koriak, azután Krimen át a Kaukázus nyugati részeibe, a Fekete-tenger partvidékére és a Kubán völgyeibe nyulnak át, a hol azonban már bronztárgyakat találtak bennük, majd a Káspi délnyugati oldalán, meg Közép-Ázsiában tűnnek föl; a Káspi mentén, pl. a linhorániakban a bronz tör, az örményországiakban pedig a bronz kard is előfordul, vagyis a kubánvölgyiekénél is későbbiek.

²⁾ Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Oriënts.* 42—56. l. (V. ö. még Archiv f. Anthr. 1890. Ref. 251.) — Prof. Sayce A. H. *Assyriological Notes.* (Proceedings of the Society of Biblical Archeology. 1897. Vol. XIX. Part. 7. 280—292.), *Hittite Notes* (u. o. 1899. Vol. XXI. Part. 6. 194—223., utánna Hommeltől *Notes on the Hittite Inscriptions.* 224—238.) és *The Decipherment on the Hittite Inscriptions.* (U. o. 1903. Vol. XXV. Part. 3. 141—156.) Hommel azonban (Grundr. 45. l. 3. jegyz.) nagyon téved, a mikor irán befolyásra vezeti vissza a hittita nyelv olyan turános sajátosságait, minő az accusativusi -n rag (a finnben és törökségben is n), vagy az 1-ső és 2-ik személy ragja, a -mi és -ti, -ta (magyar, lapp, zürjén: -m, -d, cseremisz: -m, -t, szamojéd -m, -ma, -mo, -t, -ta, -to), pl. ka-a-la-at-ta-mi 'ő testvérem' (ka-a-la-ta = ő testvér), khaluga-talla-ti-n 'követ-ed-et' (khaluga-talla-n = a követet), katti-mi 'nek-em', kat-ta 'nek-ed', nut-ta 'hozzá-d' stb. Hiszen az új perzsa nyelv megfelelő névmásragjai is turán (parthus vagy későbbi török) hatásból erednek, nem pedig ősi irán grammatikai sajátságok.

táján szerepelt masszageták már minden valószínűség szerint vogul-osztjákféle ugorok voltak,¹⁾ nevük, a *masszageta* vagy *maszkhut* ma is megvan a vogul-osztják népség nemzeti nevében, a *mañsi*-ban vagy *mañsi-khutban* (a. m. mañsi-emberek) s a vogul *átér*, *ótér* »úr, fejedelem, hős, isteni hős« szó, melyet Munkácsi B. az indo-irán *ásura*-, *ahura* »úr, csodás lény, isten« szóból származtat,²⁾ egyenesen ebben a *t*-s alakban volt meg a hittita nyelvterületen, az *Atar-gatis* (Derketo) istennévben, melynek utórésze megfelel a hittita *Khattu*, szir *Ghati* istennévnek³⁾, előrésze tehát mindenesetre jelző. Az indo-irán áramlat sodrába eső kut nép ezen viszonya a turánság nyugati törzseivel, különösen azokkal, melyekből az ugarság alakult, egy más jelenséget is megmagyaráz. A magyar nyelvészeknek, így pl. Munkácsi Bernátnak s még előbb Fiók Károlynak már előbb is feltűnt az a körülmény, hogy egyes indo-irán elemek olyan hangképet mutatnak a finn-ugor nyelvekben, mely régibb az iránság ismeretes legrégibb nyelvemlékeinek, az ó-perzsa fölirotoknak és az Avesztának megfelelő alakjánál is és csak a szanszkrit alakok egybeazonosságával válik érthetővé. Ilyen szanszkritos alak pl. a vogul *säter*, votj. *šurs* »ezer« = szanszkrit. *sahasra* u. a. (ellenben a zendben *hazañra*, pehleviben *hazār*); a vogul-osztják *šaris*. zürjén *zariž*, votják *zarež* »tenger« = szanszkrit. *saras* »tó« (míg az óperzsában *drayah*, újperzsában *darja*, zendben *zrayañh*, v. ö. gör. *thalatta*); ilyen a mordvin *sede*, *sed* »híd« = szanszkrit. *sétu* u. a. szó is, melynek iránsó alakját (zend *haētu*, osszét *χīd*, *χēd*) a magyar híd szó tünteti fel.⁴⁾ Ez a szanszkrit befolyás történelmileg csakis az indo-iránság Kr. e. 2000—1500 körüli terjeszkedése által magyarázható, mert 1500 felé s mindenesetre még 1000 előtt a hinduk már a Pendsab vidékére szorultak a szkithaság előnyomulása következtében. Ha pedig másfelől bizonyos viszony nyomai állapíthatók meg a kutok és ugorok közt, melynek mibenléte

¹⁾ L. erre nézve felhozott érveimet Századok, XXXI. 1897. 428., Ethnographia VIII. 1897. 258., Arch. Ért. XXI. 1901. 110. II.

²⁾ Munkácsi B. *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest, 1901. 615. I.

³⁾ Hommel id. m. 44. I.

⁴⁾ Munkácsi B. *Árja és kaukázusi elemek*. 88. I. — Fiók K. *Az áriák és ugorok érintkezéséről*. Budapest, 1894. 19. s köv. II.

és tulajdonképeni jellege felől a hittita fölíratok megfejtése után várhatunk közelebbi felvilágosítást, kellő alapot nyertünk arra, hogy azon elemek közé számítsuk az ugorságot, melyeket az Oroszországból Közép-Ázsia felé hatoló indo-iránság maga előtt talált s kelet és észak felé tolt vissza a törökség őseire.

A nyomás másik irányban délnyugat felé érezttette hatását s nyilván a régebbi lakhelyükről kizavart hittiták voltak azok, kik az indo-irán terjeszkedés első szakában, a Kr. e. XX—XVIII. század folyamán felforgatták Elő-Ázsia és Egyiptom régebbi viszonyait.¹⁾

Az indo-iránság jelentkezése Elő-Ázsiában a Kaššiták babyloni uralmával esik össze, kiknek vezetői, mint föntebb már utaltunk rá, a vedai szanszkrittal meglehetősen egyező nyelven beszéltek. Az az áramlat, mely a Kaššita hatalom megalapítására vezetett Kr. e. 1800—1750 körül, a hittitákkal azonosított hikszoszokat egész Egyiptomig tolt, míg Elő-Ázsia északnyugati részeiben egy más hatalom alakult, melynek vezetői szintén indo-iránok voltak. Mitanni volt ez a hatalom, neve alighanem összefügg a későbbi s akkor már nagyon kis területre szorult Bithynia nevével. Mitanniról csak Kr. e. 1400 felé, az ú. n. tell-amarnai időszakban beszélnek az egykorú adatok, a mikor a Kaššiták Karduniaša (Babylonja) és a XVIII. dinasztia egyiptomi birodalma mellett a harmadik nagyhatalma volt Elő-Ázsiának. De már ekkor a hanyatlás minden tünete tapasztalható. Egykor Ninivén túl terjedt uralma; ekkor azonban már kezd kibontakozni az asszír hatalom, papi fejedelmei valami száz év óta királyi címet viselnek,²⁾ a hittiták is elszakadóban

¹⁾ Hommel is (id. m. 45. l. 2. jegyz.) abban a véleményben van, hogy alighanem hittiták voltak az Egyiptomot meghódító hikszoszok vezetői, de azt hiszi, iránokkal voltak vegyülve s hivatkozik az ekkoriban feltűnt lóra, de ez csak azt bizonyítja, hogy a hikszosz-áramlat a közép-ázsiai nomádoktól indult meg; lovas népek nem az árják, hanem a turánok voltak.

²⁾ Az első király, a kit ismerünk, Aššur-bél-niše-su, utóda Buzur-Aššur a Kaššita I. Burna-burjaš kortársa 1500—1480 kör.; azután csak III. Amenhotep egyiptomi király (1439—1403) kortársáról Aššur-nadin-akheról van emlékezet, ennek fia volt Aššur-uballit, valami 50 évig, II. Burna-burjaš, Karakhardaš, I. Kadašmankharbe és II. Kurigalzu babyloni királyok kortársa, így körülbelül Kr. e. 1420—1370-ben.

voltak s nem egészen egy század leforgása alatt megsemmisült Mitanni. A Kr. e. XIV. század derekán, II. Ramses egyiptomi király és a hittiták közti harczok idejében már nincs róla szó; helyette olyan népeket találnak a hittiták szövetségeseinek, melyek épen a régi Mitanni területen helyezkedtek el, mint a lukok vagy lykiaiak, a trójai dardok, a mőszuk vagy mysiaiak stb.

Mitanni nyelve szintén arra mutat, a mire a kaššitáké, hogy egy alaródi nép fölött indo-iránok uralkodtak; a királynevek, mint Artatama, Dušratta, Sutarna, Artasumara indo-irán eredetűek, a nyelvbe is bejutottak egyes árja szók, de a nyelv egész szerkezete más, mint az árja nyelveké.¹⁾

Elő-Ázsiában a régi kulturnépek, semiták és egyiptomiak

¹⁾ Prof. Sayce: *The language of Mitanni*. (Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXII. 1900. 171—220. és Additional Note 221—225.) — Dr. Messerschmidt Lipót: *Mitanni-Studien*. (A berlini Mittheil. der Vorderasiat. Gesellsch. 1899. évf. 4. füzetében.) — Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 40—42. l. — Scheftelowitz J. *Die Sprache der Kassäer*. (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforsch. 38. k. 270—272. l.) Mitannit Hommel egy kisebbfajta hittita államnak veszi föl; sokkal elfogadhatóbb dr. Winckler Hugo véleménye (a Helmolt-féle Weltgeschichte III. k. I. r. 44. s köv. lapjain), hogy a régi mesopotamiai birodalomnak az örököse, melynek hatalma fokozatosan csökkent s mi már csak hanyatlásának utolsó szakából ismerjük. Bár észak és északnyugat felé terült el a hittiták tulajdonképeni hazája (Kappadokia és Kilikia), mégis a dolog természeténél fogva következik, hogy Mitanni hatalma kiterjedt Kis-Ázsiára is. Erre vall, hogy neve Bithynia nevében Kis-Ázsia északnyugati szélén maradt fenn, vagyis Mitanni urai ide szorultak vissza, midőn a Kr. e. XIV. század dereka felé egyfelől az asszirok, másfelől a Kappadokiából előtörő hittiták terjeszkedése véget vetett hatalmuknak. De erre vall az is, hogy a mikor még virágzott hatalmuk, kettészakították a hittitákat, kiknek egy régi rétegzete volt Szíriában. Különben pedig, ha egy népcsalád rajai voltak is a mitanniak és hittiták, mégis nagy különbség volt köztük. Egyik Mitanni uralkodó népének indo-irán (vagy inkább irán, l. az Artatama, Artasumara neveket, perzsáknál: Artaxerxes, Artaphernes, ó-perzsa: *arta*, ó-hindu *ṛta*) eredete, a minnek a hittitáknál nincs nyoma. Egy másik a nyelvi különbség, a mi kitűnik pl. a személyes névmás ragjaiból. Mitanni nyelvében az 1. személy ragja *-u*, a 2. személyé *-i* vagy *-e*, pl. *sén-ippi-u-s* »testvérem« (*-s* nominativusi rag), genit. *sén-ippi-u-e*, *tata-u* »szeretek«, *ú-li* vagy *ú-lé* »nekem«, *sen-ippi-s* »testvéred«, *sén-ippi-ta* (e. h. *sen-ippi-i-ta*) »testvérednek« sat., míg a hittita nyelvben *-mi*, *-ti* a rag. A »király« Mitanni nyelvében *ipriš* (Scheftelowitz sz. a. m. ó-ind *dharius*, kaššita *buriaš*), ellenben a hittitában *sar* vagy *arames*.

zárt tömegét nem tudja megbontani az indo-iránság, csak mint hódító elem szerepelhetett egypár századon át.

Egészen mások voltak a viszonyok keleten, hol a Kr. e. 2000—1500 közti időben a nomádok nem voltak képesek megakadályozni, hogy gyökeret ne verjen az akkor már földműves árság Közép-Ázsiában és az elami birodalom szélein, különösen a keleti részekben. Itt már teljesen megváltoztak a régebbi viszonyok; az árjak beékeltek magukat a turánok és kaukázus-alaródi népek közé s kezdetét vette Közép-Ázsia és az Akhemenidák, meg Szasszanidák Perzsiájának elárjásodása s az alaródiak, elamiták, kossaeiták beolvadása az indo-iránságba. Az elárjásodást sem a Kaššita-dinasztia bukása után még egyszer erőre kapott elamiták, sem az utóvirágzásukat élő asszir-babyloni semiták nem tudták feltartóztatni; Közép-Ázsiában erős gyökeret vert az indo-írán elem s úgy látszik, Baktriában szervezett újabb hatalmat, melyet a Kaššita-dinasztia és a Kaššita-hagyományok örökösének tekinthetünk.¹⁾

Az indo-íránok Kaššitakori és baktriai uralma megadja a történelmi hátteret annak a jelenségnek a magyarázatára, hogyan kerültek az írán nevek a pusztaság nomádjaihoz, skythákhoz, masszaetákhoz, szarmatákhoz. Csak az történt az ókor ezen messze eső szakában is, a mit később szintén tapasztalhatunk a törökségnél, magyarságnál egyaránt a perzsa-arab, illetőleg szláv-germán nevekkel szemben. A történelem arra tanít, hogy a turán népek nagyon könnyen átvették a divatos idegen személyneveket s nagyon csalódik, a ki ezekből akar nemzetiségükre következtetni.

¹⁾ Nyilván a Kaššita-kori hagyományokhoz tartozik pl. Ahura-Mazda (Assara-Mazaš) tisztelete is, mely kétségkívül összefügg a mesopotamiai semiták nemzeti istenének, Aššurnak tiszteletével. Alapítójának a későbbi görög írók a baktriai királyi ház egyik tagját, Zarathustrát mondják, ki Visztašpa után maga is király lett. Újabban nagyon későre teszi idejét, így p. Hommel (id. m. 204. l.) Kr. e. 560-ra. Az ókori görögök azonban jóval korábbinak mondják. Lydiai Xanthus szerint 600 évvel előbb halt meg Xerxes betörésénél, tehát a Kr. e. 1100 körüli időbe esik szereplése. Mások szerint Ninüsnak és Semiramisnak volt a kortársa. Berossos pedig azt mondja, hogy ő alapította Babyloniában a méd dinasztíát, a mi a Kaššitákkal való összefüggésnek egyik zavaros emléke.

A főntebb ismertetett s körülbelül félezed évig tartó ethnikai folyamat, mely az áriák keleti és délkeleti terjeszkedéséből állt, a Kr. e. II. évezred dereka táján vett más irányt s jellege is megváltozott.

Kezdetét vette az a népáramlat, melyet a későbbi görögség a skythák nevéhez fűzött s ép ellenkező irányban, keletről hatolt nyugat felé.

Kr. e. 1500 körül indult meg a skytha áramlat. Kezdetének idejére nézve az a Herodotos által említett adat szolgálhat alapul, a mely szerint a skythák első királya, Targitaos épen ezer esztendővel élt előbb Darius skytha hadjáratánál (Her. IV. 7.). Ezt a hagyományos adatot, mely a skytha királyok nemzedékrendjéből indulhatott ki, sokféle jelenség megerősíti.

Nem akarok e tekintetben valami nagy jelentőséget tulajdonítani a Sesostrisről vagyis II. Ramsesről szóló görög mondáknak, melyekben II. Ramsesén kívül II. Usurtesen és III. Thutmes hadjáratainak és hódításainak emléke is összefolyt; de annyi fontosságuk mégis van, hogy a királyi skythák Kr. e. 700 körüli előnyomulásában nem egy addig ismeretlen népség feltűnését, hanem egy régebb idő óta ismétlődő népmozgalom újabb hullámzását látták az egykorúak s a köztudat olyan régi népnek tekintette az európai skythaságot, hogy belevonhatták a görögök a Sesostris-mondába. Így pl. Herodotos szerint Sesostris, miután nagy hadsereggel végigvonult Ázsián s minden útjába eső népet meghódított, átkelt Európába is és meghódította a skythákat és thrákokat; ezeknek a földje volt — teszi még hozzá Herodotos — a legszélsőbb pont, hova az egyiptomi sereg jutott, mert ezek országában még látszanak a Sesostris által felállított emlékoszlopok, de rajtuk túl már nem.¹⁾ Trogus Pompeius, kinek »Historiae Philippicae« cz. nagy műve csak a Justinus által készített kivonatban maradt fenn, úgy tudja, hogy Sesostris megindult ugyan a skythák ellen, de midőn meghallotta, hogy a skythák nem várják be, hanem nagy gyorsasággal elébe mennek, visszavonult

¹⁾ ἐς ὃ ἐκ τῆς Ἀσίας ἐς τὴν Εὐρώπην διαβὰς, τοὺς τε Σκύθας κατεστρέψατο καὶ τοὺς Θρήκας. Herod. II. 103.

országába. A skythákat csak a mocsarak tartották vissza Egyiptomtól, de visszatérve, meghódították Ázsiát, mely 1500 évig adózott nekik s csak Ninus, asszir király vetett véget uralmuknak.¹⁾

Trogus Pompeius ezen utóbbi megjegyzése különben arra mutat, hogy e mondának a hittita-kaššita-hikszosz idők emléke szolgált alapul és Sesotris skytha hadjárata nem egyéb, mint a II. Ramses s a hittiták közti háború, a skytha uralomnak Ninus által való megtörése pedig megfelel a Kaššiták bukásának, kik ha nem is másfélezer évig, de mindenesetre nagyon hosszú ideig, valami 700 esztendeig uralkodtak Elő-Ázsiában.²⁾

Vannak azonban hiteles adatok is arra, hogy már Kr. e. 1400 felé egy nagy népvándorlás indult meg Európa keleti részeiben, mely tartott körülbelül két vagy három századon át s Görögországban, Kis-Ázsia északnyugati részeiben, a Balkánon és Itáliában, de minden valószínűség szerint a Közép-Duna vidékén is gyökeresen megváltoztatta a régebbi ethnikai és kulturális viszonyokat. Ennek az eredménye volt az egykor talán Magyarország keleti részeiben és a Feketetenger mellékén székelő görögség, előbb az ionok, aztán az aiolok s végül a dórok benyomulása a Balkán északi részein át Hellasba, a phrygéké, dardanoké és myseké Kis-Ázsiába, a thrákoké a Balkánra, az illyreké az Adriai-tenger partvidékére, az italikusoké, latinoké, umbereké, sammitoké stb. hihetőleg Ausztria és Csehország területéről Itáliába.

Ezzel függött össze a homerosi Trója (az ú. n. VI. város) pusztulása s a Kr. e. 1400—1200 körül virágjában levő mykenaei kultúra bukása.

A trójai háború volt a régi görög időszámítás kiindulási pontja az Olympiasok előtt s már ennek alapján is nagyjában meg lehetett állapítani e vándorlások idejét. Eratosthenes számítása szerint ugyanis Trója pusztulásától a dórok Peloponnesosba való

¹⁾ Justinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum epitoma. Lib. II. cap. 3.

²⁾ Hommel Fr. (Grundr. d. G. u. Gesch. d. a. Orients 29. és 42—43. l.) szintén a hittitákkal hozzá kapcsolatba ezen Sesotris-kori skythákat. Csakhogy ő hittitákkal szövetkezett iránokra gondol, a kik alkalmat szolgáltattak a skythák és hittiták összezavarására.

költözéséig eltelt 80 esztendő, ettől kezdve Jonia gyarmatosításáig 60, innen Lykurgos gyámságáig 159, ettől pedig az első Olympiasig 108 vagyis összesen 407 esztendő. Az első Olympias Kr. e. 776-ra esett, a trójai háború ideje tehát Kr. e. 1193—1183. s a dór bevándorlása, mely véget vetett a mykenaei kulturának, Kr. e. 1103-ra. Az attikaiak valamivel korábbra tették, Herodotos szerint p. a trójai háborútól az ő koráig több mint 800 év telt el (II. 145.); míg a spártai királyok nemzedékrendje Heraklestől Leonidasig csak 21 nemzedéket számított (Her. VII. 204. VIII. 131.), a mi körülbelül 700 évnek felel meg, Herakles nélkül pedig, a ki egy nemzedékkel élt előbb a trójai hősöknél, 667 esztendőnek s azért a Herakles utáni 20 nemzedéket nem is a trójai háborútól, hanem a dór hódításoktól számítják, melynek ideje e szerint Kr. e. 1147.

A népvándorlás azonban már ezen adatok szerint is előbb megkezdődött; így p. Hellanikos azon adata szerint, melyet Dionysios Halikarnasseus tartott fenn, a siculusok a trójai háború előtt három nemzedékkel költöztek ki Felső-Itáliából, szorongatva az oszkoktól s vándoroltak a róluk nevezett félszigetre.¹⁾

Már ezen, jóllehet kései, de azért korántsem kicsinyelhető adatokból is látunk annyit, hogy ha nem is voltak egész pontos adatai a görögöknek ezen nagy népvándorlásról, annyit mégis tudtak róla, hogy egy pár nemzedéknyi eltéréssel nagyjában legalább képesek voltak megállapítani idejét és lefolyását a mi időszámításunk szerint a Kr. e. 1300—1100. közti időszakban.

Az egyiptomi emlékek szerint még valami száz évvel korábbra tehetjük kezdetét.

Görög hagyományok szerint Tróját 6—7 nemzedékkel a pusztulás előtt, tehát Kr. e. 1400 felé építette Dardanos,²⁾ azaz a dardok = dardanok heros eponymusa, a mi Schliemann, Dörpfeld stb. hissarliki kutatásai után annyit jelent, hogy a körülbelül fél ezredévvvel korábban, nyilván a Kr. e. XIX. század dereka táján Babylonia felől előtörő keleti hódítások idejében

¹⁾ Τὸ Σικελικὸν γένος ἐξέλιπεν Ἰταλίαν ὡς μὲν Ἑλλάνικος ὁ Ἀέσβιος φησι, τρίτῃ γενεᾷ πρότερον τῶν Τρωικῶν. Hellanici Fragm. 53. V. ö. Dionys. Halicar. Archaeol. I. 22. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 52.)

²⁾ A genealogia a következő: Zeus fia Dardanos, ezé Teukros, ezé Tros, ezé Ilos, ezé Laomedon, ezé Priamos, ennek fiai Paris és Hektor.

fölégetett II. város helyén, hol azóta egymásután 3 kisebb szegényes telep tengődött ideig-óráig, ismét egy hatalmas, az ú. n. VI. város kezdett fölemelkedni, melynek alapítói vagy 1400 körüli urai a dardanok, az egyiptomi emlékekből is ismert dardok voltak. A dardok és a szomszédos mőszuk (mysek), kik az Al-Duna vidékén is egymás mellett tanyáztak (Dardania = mai Szerbia, Moesia = mai Bolgárország), a lukokkal (lykiaiak), javanokkal (ion) és egyéb »tenger végéről való népekkel« együtt legelőbb II. Ramses 1342-iki hadjáratában tűnnek föl a kheták vagy hittiták szövetségeseiként s mint föntebb már említettük, nyilván kapcsolatban van kisázsiai térfoglalásuk Mitanni hanyatlásával és bukásával.

Kiegészíti tehát egymást az egyiptomi adatok és görög hagyományok chronológiája. Emebből azt látjuk, hogy Kr. e. 1400-ban nyomultak be, nyilván az Al-Duna vidékéről az egymással szoros rokonságban levő dardanok és mysek Kis-Ázsiába s az újra fölépített Trója környékén erős állást foglalnak el, úgy hogy félszázad múlva már az egyiptomiak is tudomást szereznek róluk.

Ettől kezdve »a tenger végéről«, »a tenger országaiból való népek« vagy »észak népei« több mint egy századon keresztül veszedelmes ellenségeivé váltak Egyiptomnak. Merenptah (Kr. e. 1280—60.) uralkodásának elején a lukuk, akaivašok (achaiok), turšok, šakrušok vagy šaklašok (siculusok), šardok (sardinusok) háborgatják Egyiptom nyugati részeit, III. Ramses 8-ik évében (Kr. e. 1232.) pedig Sziriába rontanak be ezen északi népek, köztük a dānauk (danaidák), feldúlták az amoriták országát és Egyiptomot is fenyegették, úgy hogy III. Ramses csak nehezen tudta őket visszaszorítani. A Sziriából kiűzött dānauk és szövetségeseik ekkor úgy látszik Kis-Ázsiába nyomultak s megszállták Trója környékét, melyet — mint a görög hősmondákból tudjuk — 10 évi háborúskodás után, tehát Kr. e. 1222 körül foglaltak el és dúltak fel. Hogy Kis-Ázsiában épen ez időtájt nagy átalakulások történtek, mutatja az, hogy egy chronologiai számítás szerint Kr. e. 1221-ben váltották fel a régi lydiai dinasztíát, az Atidákat a Heraklidák vagy Sandonidák,¹⁾ kiknek őse ép úgy

¹⁾ Herodotos sz. a Heraklidák uralkodtak 505 évig (I. 7.), utánuk a Mermnadák 170 évig (I. 15—25.). Kyros 546-ban foglalta el Sardest,

Belos, mint az argosi Danaidáké, tehát a III. Ramses ellen 11 évvel előbb Szíriában harczoló dānauké, a lydiai Belos apja pedig Alkaios, a mely név megint feltalálható a Danaidáknál, Perseus fia Alkaios tyrinsi király nevében. Annyi kitűnik e töredékes emlékekből is, hogy az új lydiai dinasztia valamikép összefüggött az argosi Danaidák dinasztiájával s mivel épen ez utóbbiak örökösei, az Atridák voltak a trójai hadjárat vezérei, kiknek őset Pelopsot, a gazdagságáról híres Tantalos mysiai király fiát, valami 3 nemzedékkel előbb úzték ki Phrygiából a trójaiak, a lydiai dinasztiaváltozás és Trója ostroma, majd elpusztítása közt annál inkább föltehető a kapcsolat, mert a 10 éves trójai hadjárat idejét is megkapjuk, a dānauk 1232-iki szíriai kalandozásától az új lydiai dinasztia 1221-iki alapításáig eltelt 10—11 évnyi időközben.

E népmozgalmak nem terjednek ki Elő-Ázsia belsejére, érintetlenül hagyják Asszíriát és Babyioniát, világos tehát, hogy egészen más volt az irányuk, mint az előbbi korszak népmozgalmainak. A korábbiaknál az árják csak a kaukázus-alaródi népek mögött tűnnek föl, az utóbbiaknál ők az előcsapatok. Az árjaság terjeszkedésében beállt irányváltoztatást csak valamely kényszerítő körülmény idézhette elő s miként az előbb kelet és délkelet felé áramló germánok a Kr. u. IV. század utolsó tizedeiben a hunnok által szorítva, visszafelé fordultak nyugatnak és délnyugatnak: hasonló előzményekre kell gondolnunk ezen régi népvándorlásnál is. Az a balkáni és aldunai árják felől jövő nyomás, melynek hatása Kr. e. 1400 felé Kis-Ázsiában, Kr. e. 1342—1232. közt pedig Szíriában és Egyiptomban is érezhető volt, csakis a skytha név alá foglalt belsőázsiai eredetű nomádok terjeszkedésével magyarázható, kik, mint említettük, Kr. e.

546 + 170 + 505 = 1221. Igaz ugyan, hogy Gyges (Gugu), kinek uralmát Herodotos Kr. e. 716—678-ra teszi, az asszir emlékek szerint Ašurbanipáltól (Kr. e. 667—626) kért segítséget a kimmererek ellen s 657-ben esett el, uralma tehát vagy tovább tartott 38 évnél, vagy pedig 20 évvel később lépett a trónra, vagy, a mi legvalószínűbb, két Gyges volt: a dinasztia-alapító s a kimmererek ellen harczoló; amaz uralkodott 38 évig s nemcsak Ardys volt a fia, hanem ifjabb Gyges is s az Ardys 49 éves uralma (Kr. e. 678—629) a két fiu együttes uralmát jelenti, melyből ifjabb Gygesre 21 év (678—657) esik.

1500 felé kezdenek feltűnni s azzal, hogy beékeltek magukat az ázsiai és európai árjak közé, megszakították a köztük levő összefüggést s míg az indo-iránsággal közelebbi rokonságban levő thrákokat és ós-szlávokat maguk előtt tolva, kizavarták régebbi lakhelyükről, Kelet- és Dél-Oroszországból s ezáltal a közép-dunai és balkáni kelto-latin és graeco-illyr törzseket is mozgásba hozták és a középkori román népekéhez hasonló új ethnikai alakulásokat idéztek elő az árjaságban: másfelől az indo-iránokat lejjebb szorították délnek és délnyugatnak, a hinduk a Kr. e. 1500—1000 közötti időkben a Pendsab, majd a Ganges vidékére nyomultak, holott a Kaššiták idejében még Babyioniától észak-keletre tanyáztak, helyüket az iránok foglalták el s lassankint ellepték a régi alaródi-elamita területet, melyvel párhuzamosan következett be Elam hatalmának fokozatos gyöngülése, majd bukása, úgy hogy egy ezredév leforgása alatt, a Kr. e. VI—V. században Kudur-Nakhunt és Kudur-Lagamar egykori világhatalmát már az iránsággal a perzsa Kuraš, Darjavuš és Kšerše állítja ismét vissza.

A skythaság ilyen szerepéről és a görög hőskor eseményeire gyakorolt befolyásáról volt valami határozatlan fogalma a régi görögségnek is.

A mykenaei korszak hősei közt leginkább Heraklest hozták kapcsolatba a lovas nomádokkal. Herakleai Herodoros szerint Herakles skytha íjat használt s a nyilazásra bizonyos Teutaros nevű skytha tanította.¹⁾

Ugyan ő Prometheust a skythák királyának mondja. Azt beszéli róla, hogy a mikor az Aetos vagyis Sas nevezetű folyó elárasztotta a síkságot s alattvalóinak nem tudott élelmet adni, a skythák bilincsekbe verték; Herakles azonban a tengerbe vezette a folyót (innen keletkezett a rege, hogy megölte a sast), Prometheust pedig feloldotta bilincseiből.²⁾

¹⁾ Ἐρχήτο δὲ Ἡρακλῆς τοῦς Σκυθικοῖς τόξοις, διδασκόμενος παρὰ τινος Σκύθου Τευτάρου. Herodori Fragm. 5. (Müller K. és Th. Fragmenta histor. graec. II. k. 29.)

²⁾ εἶναι γὰρ αὐτὸν (Προμηθεῖα) Σκυθῶν βασιλεῖα φησὶ, καὶ μὴ δυνάμενον παρέχειν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτήδεια, διὰ τὸ τὸν καλούμενον Ἀετὸν ποταμὸν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεσθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν. Herodori Fragm. 23. (Müller K. id. m. II. 34.)

Achilleus szintén azok közé tartozott, kiket a későbbi görögök a keleteurópai lovas nomádokkal hoztak valamilyes kapcsolatba. Alkaios egyik verstöredéke úgy említi, mint a ki skytha földön uralkodott.¹⁾ Euripides pedig a »Rhesus« cz. drámájában a trójai háború alatt szerepelteti őket. »Midőn Trója alá akartam indulni, egy szomszédos föld skytha népe hadat indított ellenem. Megérkeztem a Pontus Euxinus partjához, átszállítva a thrák sereget. Ott lándzsával földre ömlött a skytha vér s hozzávegyült a thrák halál«. (426—431. v.)

Maga a *skytha* elnevezés azonban később tűnik csak föl.

A homerosi énekekben még nem fordul elő, de jól jegyezte meg Strabo, hogy ha nem is említette Homeros a skythákat, ismerte a kanczafejő és tejevő nomádokat. Hogyne ismerte volna tehát a skytha népet? Mert a régiek — folytatja megjegyzését — a skythákat nevezték kanczafejőknek, mint p. Hesiodos, ki az Eratosthenes által idézett versben az aethiopokkal és ligysekkel együtt említi a kanczafejő skythákat.²⁾

Az a skytha fajta ázsiai lovas nép, melynek emléke fennmaradt a görög hőskor mondáiban s azt a szerepet vitte a Kr. e. XIV—XII. században, mint tizenhét század múlva a hunnok egy újabb nagy népvándorlásban, a *kentaurok* voltak.

A kentaurok feltűnése mély benyomást gyakorolt a görögök őseinek képzeletére.

Az árja őskorban, ha ismerték is a lovat, mint az elnevezés közösségéből szokták következtetni, lovagolni nem tudtak. Még a későbbi időkben is folyton megbámulták az európai árják a pusztaság turánjainak lovaglásban való ügyességét, lettek legyen ezek akár szarmaták, akár hunnok, akár magyarok, akár tatárok. Mennyivel nagyobb lehetett azoknak a csodálkozása, kik előbb sohasem láttak lovas embert. Ilyenek voltak a görögök ősei is, kiknek képzeletében félig ló, félig embertestű csodalényekké váltak a kentaurok. Mint Amerika őslakói a spanyol hódítókról, ők is azt hitték a kentaurokról, hogy össze voltak növe lovaikkal. Nyilván ezek voltak az első lovasok, kik feltűntek Európa területén.

Ha csupán a görögök regélnének a kentaurokról, azt hihet-

¹⁾ Bergl kiadása. *Fragm.* 49.

²⁾ Strabo VIII. 3. L. főntebb 11. l. 2. jegyz.

nénk, hogy merőben a képzelet alkotásai. De tudnak a férfitestű és lófejű, vad és harcias *gandharvokról* a hindu mondák is. Így említik p. a Vedák a ló alakját magára öltő Vivasvatot, kinek más neve *Gandharva* volt. Gandharva fogja a napisten lovának zabláját s feleségének gyermekei az ačvinok vagyis a lovasok. De nem kell hivatkoznunk a szertecsapongó mythos alakjaira. Történelmileg is ismeretes a Kabul forrásvidéke körül lakó *gandhāri* nép, melyet Hekataios a skythákkal hoz kapcsolatba.¹⁾

Herodotos szintén tud róluk. Kétszer is említi őket, mint a perzsa birodalom alattvalóit. »A szattagydák, *gandariusok*, dadikák és aparyták — úgymond — együttesen 170 talentumot fizettek s ezek képezték a hetedik satrapiát.« (III. 92.) Xerxes seregének felsorolásánál pedig így emlékszik róluk: »A parthusok, khorasmiusok, sogdusok, *gandariusok* és dadikák a hadban épúgy voltak fölszerelve, mint a baktriaiak« (VII. 66.), t. i. nádból készült nyíl és rövid dárda volt a fegyverük.

A gandarok, gandharvák, kentaurok tehát nemcsak történetileg megállapítható ázsiai, hanem egyúttal skytha fajta nép is. Ha már most a görög hősmondák a trójai háború ideje táján szerepelt vagy szerepeltetett herosokkal hozzák őket kapcsolatba, mint Heraklesszel, kinek tanítója a bölcs Kheiron kentaur, egy másik, Nessos pedig közvetve halálának az előidézője volt, — vagy Theseusszal, ki a thessalók királyát segíti a kentaurok ellen s aztán Achilleusszal, kit kentaurok, Kheiron és Phoinix nevelnek s egy monda, mint föntebb idéztük, skythaföldi királynak tesz meg, ellenben a korábbi hősök, mint p. Perseus, Jason stb. mondái még nem emlegetik őket: azt látjuk, hogy fokozatosan történt a közép-ázsiai nomádok előnyomulása.

A Kr. e. 1400—1300. közti eseményekben még csak a Kelet-Európából és az Al-Duna vidékéről kizavart népek hullámszásának jelenségei állapíthatók meg, de már a Kr. e. XIII. században maguk a lovas nomádok is előtérbe jutnak, úgy hogy a mykenaei időszak történelmének hagyományaiba is bejutnak.

Midőn aztán lecsillapultak a népvándorlás hullámai, teljesen mondai lényekké váltak a kentaurok a görögök szemében, a hogy

¹⁾ *Κασπάπυρρο; πόλις Γανδαρικῆ. Σκυθων ακτῆ.* Hecat. Fragm. 179. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 12.)

pl. a germán népies emlékek is »óriások«-nak tették meg a történelmi hunnokat. A Kr. e. VIII—VII. században, a Pontus melletti görög gyarmatok alapításakor már nem ismerték fel az ott talált népekben az egykori kentaurokat. Pedig nem semmisültek meg, sőt nevük sem tűnt el, csak átalakult.

Két olyan népnév tűnik szemünkbe a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében Kelet-Európa területén, mely a kentaurok nevére vezethető vissza.

Egyik a *kimmer*, az asszír föliratos emlékekben *gimirri*, a bibliában *gomer*.

A kimmerek, mint Herodotos mondja, előbb a Fekete-tenger mellékén, a skythák földjén tanyáztak, honnan Kr. e. 700 felé a királyi skythák vagy szkolotok zavarták el őket. (IV. II., 13. VII. 20.)

Egyik részük áttört a Kaukázuson s már II. Argistis, urartui (armeniai és georgiai) király idejében, ki Kr. e. 714—től kezdve uralkodott, Urartu határán tűnnek föl. II. Rusas alatt oly fenyegetően lépnek föl, hogy ez Urartu régi ellenségéhez, Assziriához fordult s Assarhaddon királytól (Kr. e. 681—669.) kért ellenük segítséget. De ez sem használt, sőt a »gimirrik« Teuspa vezérlete alatt 678-ban Assziriába is betörték, 668-ban pedig Lydiát, Luddut kezdték szorongatni. A lyd király, Gugu (Gyges) az épen ekkor trónra lépett Asurbanipal asszír királyhoz fordult segítségért s csak több évi küzdelem után, 663 vagy 662-ben sikerült őket Lydiából kiszorítani. Tugdammi (Strabónál: Lygdamis) vezérlete alatt azonban újra betörték Kappadokiából s elárasztották Kis-Ázsiát, ez alkalommal Gyges is elesett Kr. e. 657-ben s utóda, Ardys nem tudta meggátolni Sardes feldulását.¹⁾

Tugdammi vagy Lygdamis Kilikiában esett el az asszirok ellen, de fia, Szandakšatra 646-ban újra fenyegette Assziriát.

Ekkor azonban már a skythák, vagy mint az ékiratok nevezik őket, az ašguzák is benyomultak az előázsiai területre, fejedelmük, Bartatua, Herodotos Protothyasa szövetségre lép Assziriával, fia, Madyas aztán fölmentette Ninivét Kyaxares (Szandakšutra) ostroma alól.²⁾

¹⁾ Herodot. I. 15. Strabo. VI. 20. 149.

²⁾ Herodot. I. 103.

A kimmerekről nincs többé szó; a legáltalánosabb felfogás szerint összeolvadtak Urartu őslakóival, az ekkor már erősen iranizált alaródiakkal s utódaik a mai örmények, kik phryggel rokon nyelvüket a nyilván már Dél-Oroszországban elthrákosodott kimmerektől örökölték.

A kimmerek másik részét — úgy látszik — nyugat felé szorították a királyi skythák. Ezek aztán a keltákba (kymr), meg talán a germánokba olvadtak. Nyilván az utóbbiak voltak a rómaikori cimberék, kik a teutonokkal együtt tűnnek föl a Kr. e. II. században. Ma a kelták walesi ága viseli a kymr nevet. A keltákról pedig tudjuk azt, hogy ők voltak az ókorban az európai árság legkiválóbb lovasai. A kentaurok utódaival való viszonyuk kellőkép megmagyarázza, honnan szerezték a lótarásra vonatkozó ismereteiket.¹⁾

A kimmerek kiszorítása Dél-Oroszországból olyan időben történt, mikor még csak keletkezőfélben voltak a feketetenger-melléki görög gyarmatok. Nem csoda tehát, ha keveset tudtak róluk a görögök; inkább csak egy pár általánosságot jegyeztek föl róluk, de hallgatnak szokásaikról, életmódjukról stb., mikről némi ismereteket a déloroszországi régibb kurgánok tartalma után szerezhethünk.

Egészen más helyzetben voltak a görögök az *agathyrsokkal* szemben, kiknek neve kétségekívül összefügg a *katiarok* nevével.

Mindegyik olyan népnév, melyet a skythaság nyugati csoportjához számítottak s úgy az elhelyezkedés rendje, mint a skytha eredet mondája ²⁾ olyannak tünteti fel őket, hogy a skytha név alá foglalt turán áramlat korábbi rétegzetéhez kellett tartozniok.

Az *agathyrsokat* úgy említi Herodotos, mint az Istros (Duna) egyik mellékfolyója, a Maris (Maros) körül lakó és thrák szokások szerint élő népet. (IV. 48., 104.) Későbbi írók is emlegetik őket, de mind északibb és keletibb vidékre helyezik s tényleg a hunn korszakban *akatir* vagy *akatzir* néven a Don környékén tűnnek

¹⁾ Josephus Flavius (Zsidó régiségek. I. k. I. fej. I. §.)-is azt mondja, hogy a Jáfet egyik fiától, Gomartól származott gomárokat a görögök galatáknak nevezik.

²⁾ L. főntebb 38. lapon 2. és 3-ik jegyzet.

föl, honnan csakhamar az Alsó-Volga vidékére szorultak; ¹⁾ mindezek Fröhlich Róbertet arra a föltevésre vezették, hogy Herodotos értesülése az agathyrsok erdélyi lakásáról tévedésen alapszik; ²⁾ azok a skytha régészeti emlékek azonban, melyek szórványosabban egész a Dunáig, összefüggő leletekben pedig különösen Erdély területén fordulnak elő, ³⁾ kétségtelenné teszik, hogy a vaskor elején vagyis épen Herodotos ideje körül s az ezt megelőző századokban, csakugyan behatolt hazánk területére is a skythák áramlata s Herodotos értesülése helyes volt, midőn marosmelléki agathyrsokról beszél. De ez csak annyit bizonyít, hogy az agathyrsok neve alá foglalt legrégibb skytha elem leg-tömegesebben nyugat felé tanyázott, vagy, ha számba vesszük, hogy e terület ősi lakossága a thrák-geta népséghez tartozott, itt őrizte meg legjobban önállóságát a királyi skythákkal szemben s belőle került ki az uralkodó néposztály; ez azonban nem zárja ki, hogy egész a Tanaisig ki ne terjedt volna az agathyrs népréteg, a hol azonban már a királyi skythák voltak az urak.

Igy érthető meg, hogy Herodotos az eredet mondájának azon változatában, melyben az agathyrsokról hallgat, *katiar* név alatt a középső fiútól származtatja őket. (IV. 6.) A két név összefüggése, mint említettük, egész világos; ugyanazon viszony van köztük, mint a népvándorláskori *akatir*, *akatzir* s a helyette csakhamar használatba jött *chazar*, *kozár*, *kaszr*, *ghyszr* stb.

¹⁾ Már Ephoros a Maeotis vidékére helyezi őket a szarmatákkal és gelonokkal együtt; ő rá hivatkozva említi khiosi Skymnos, — — ἔθνος εὐσημοίτατον δὲ φησι τὸ τῶν Σαυροματῶν τε καὶ Ἰελώνων καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρσων ἐπικαλούμενον γένος. Ephori Fragm. 78. Scymnii Chius. V. 847 (Müller Kár. Fragm. hist. graec. I. 258). Priskos Rhetor szerint is körülbelül a Közép-Don vidékén tanyáztak Attila idejében.

) Az *agathyrsok*. (Arch. Ért. Új foly. III. k. 1884. 181—193.)

³⁾ Hampel J. *Skythiai emlékek Magyarországon*. (Arch. Ért. XIII. 1893. 385—407.) — Reinecke Pál: *Magyarországi skytha régiségek*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 1—27. l.), *Egy sajtószertű óskori kardidomról Magyarországon*. (U. o. 77. l.), *Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa*. (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44.) — Herepey Károly: *A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 63—68. l.) *Skytha leletek*. (U. o. 325—329. l.) *A nagyenyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról*. (Arch. Ért. XVIII. 1898. 267—269.) — Darnay Kálmán: *Sümegh vidéki skytha leletről*. (Arch. Ért. XXI. 1901. 369—372.) — Smirnof J. *Néhány skytha régiség*. (Arch. Ért. XIV. 1894. 385—388.)

között. Hogy a szókezdő *a* nem szerves alkatrésze a névnek, kitűnik abból, hogy más népeveket is találunk ilyen alakban. A skythákat, a kik a Kr. e. VII. század utolsó tizedeiben elárasztották Elő-Ázsiát, az asszír föliratok nem a perzsa *çaka*, hanem a pontusi (thrák-kimmer) *skyth*-alakból származott *ašguzai*, *iškuzai* néven említik. A Herodotos által perzsa törzsnek mondott s a Kaspi alján tanyázó nomád *sagartik* (I. 125. III. 93. VII. 85.), Szargon föliratai szerint *zikirtuk*, a behisztuni föliratban *açagarta* néven fordulnak elő.¹⁾ A cserkeszek *zych* neve, a hogy az ókori és középkori görög írók emlegetik őket, az abkházoknál *ažikhua*; a név nem más, mint a cserkesz-kabard *c'efō*, *c'ife*, *c'ykhu* = (dido: *žeku*, andi: *hega*, *khega*, csecsen: *zah*) »ember« szó többes száma: cserkesz nyelven *c'ifekhe*, *c'ipekhe*, kabard nyelven *c'ikhukhe*, vagyis *žikhua*, kezdetén az *abkház* határozott articulussal (v. ö. »a -pha« = a fiú, pha -k = fiú).

Tudva azt, hogy a szó elejére jön az abkház nyelvben a határozott névelő, az *a*: megmagyarázhatjuk az e fajta *a*-val kezdődő névváltozatok eredetét. Abkháziéle alaródi népségtől kerültek úgy a görögökhöz, mint az asszirokhöz és ó-perzsákhoz. Az agathyrs nevet tehát ilyen abkházos alakban vették át a görögök, eredetibb alakja azonban a *katiar*, a régi kentaurnak egy másféle változata.

Gondolhatunk tehát a pontusi görög gyarmatok cserkesz-abkház környezetére is az agathyrs névnél. De lehet mélyebb alapja is a név elterjedésének, a mire a skytha nyelvből fennmaradt néhány szónak kaukázus-alaródi eredete utal, minő pl. az oiorpata névben az indo-írán nyelvekből meg nem magyarázható *pata* »ölni« = elamita: *bat*, szumir: *bad* »ölni«, az t. i., hogy a skythák legrégibb áramlata egy kaukázus-alaródi eredetű népréteg fölött helyezkedett el s ha ezt a legrégibb áramlatot a finn-ugorsággal azonosítjuk, a mire nemcsak a skythák, illetőleg az ennek alapjául szolgáló szakith névalakból, hanem a skytha nyelv olyan szavaiból is következtethetünk, minő a tűzisten *Tabiti* neve, mely egyenesen a vogul *táut*, *toat*, *tat*,

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients*. München, 1904. 198. — Galgóczy János: *A kaukázusi népek őstörténetéhez*. (Ethnographia. 1901. XII. k. 10. füz. 442. l.)

osztják *tughut, tûghet, tughe, tût, tot* s a magyar a *tûz*, ősibb alakjában *tûhit, tûhit* szóknak felel meg: akkor megkaptuk a finn-ugor nyelvek ősi kaukázusi elemeinek történeti hátterét is, különösen pedig megértjük a magyar, vogul, osztják és mordvin nyelvekben levő tárgyas igeragozás eredetét, mely nem turán, még csak nem is általános finn-ugor nyelvsajátság, ellenben ismeri a kaukázus-alaródi család valamennyi nyelvcsoportja.

Az agathyrsok, illetőleg katiarok nevében pedig könnyen fölismerhető a kentaur, gandavar név változata s ha a kimmerek elárjasodott kentaurok voltak, kiknek a skythasággal való összefüggése teljesen elhomályosult a görögök szemében, az agathyrsokat egyes thrák szokások és a kaukázusi elemekkel való keveredés mellett is mindvégig a skythákhoz számították s a mennyiben magának a skytha névnek feltűnése későbbi időbe esik a kentaur névnél: a tulajdonképeni skytha vagy szaka és a kentaur vagy gandavar nép között ennek ellenére is némi különbséget kell tennünk.

A népek elhelyezkedéséből levonható következtetés önkényt megadja a magyarázatot.

Nyolcz vagy kilencz századon át, körülbelül Kr. e. 1500-tól 600-ig tartott az Ázsia belsejéből előnyomuló turánok azon áramlata, melynek eredménye az volt, hogy az árjaság előbbi összefüggő láncolata megszakadt s különváltak az ázsiai indóiránok az európai árjaktól. A Baikal, Altáji és Jeniszei vidékétől kezdve Szibérián, Közép-Ázsián s az Ural és Volga melléki területen át a Fekete-tengerig egy életmódban, szokásokban, viseletben, eszközeinek és fegyvereinek idomában meglehetősen egyöntetű lovas népség rajai sorakoztak szakadatlan egymásutánban, kiket a görögök skytháknak, a perzsák szakáknak neveztek.

A skytha vagy szaka volt az uralkodó nép, a mikor a görögök Kr. e. 700 felé, Hesiodos virágzása idejében, nagyobb figyelmet kezdtek fordítani ezekre az európai népektől annyira különböző nomádokra. Neve szerint a szaka nép a törökségnek volt egyik ága, vagy helyesebben mondva, ókori képviselője. Ettől való a tengeristen neve, a Thamimasada vagy Thagimasada, melyben könnyen felismerhető a törökös *tammaz-ata* vagy *tangaz-ata* (a mai

törökségnél: »tengizata«, »deñizata« azaz »tengeratya«) kifejezés. Herodotos után néhány századdal később a skytha tamimasz, tammasz szót már az »r«-es *temer*, *tamir* alakban találjuk, a Maeotis »tengeranya« jelentésű *Temerinda* vagy *Temarunda*, meg aztán egy tengeröböl s a mellette levő hegyfok és város *Tamyraké* nevében. Ez arra vall, hogy a középvolgai s finn-ugor elemekkel erősen vegyült mai csuvasok, kiknek nyelvében a népvándorláskori hunn-bolgárság nyelvének maradványát keressük, tulajdonképp még az ókori skytháktól származnak. A turánság első rajai azonban, melyek Európába jutottak, semmi esetre sem lehettek törökök, hanem a turánságnak az a csoportja, mely elhelyezkedésénél fogva a legnyugatibbra esett. Ez pedig a finn-ugorság volt s a kentaurek és skytha nevek a turán vándorlásnak ezt a kétféle jellegét tüntetik föl. Ez a különbség megvolt a görögök skytháinál, a mi a fennmaradt néhány skytha szóból is kitűnik.

De magának az előnyomulásnak folyamata alatt is álltak be változások a különféle néprétegek fölött való elhelyezkedés következtében.

A legszélsőbb és legkorábbi rajok, melyek benyomultak az árjaság testébe, hosszabb vagy rövidebb idő alatt elárjasodtak. Ilyenek voltak a kentaurok azon ivadéakai, kiknek neve a homerosi énekek idejétől fogva »kimmer« alakban jutott el a görögökhöz. A kentaurok másik része a kaukázus-alaródi népek befolyása alá került s bár nevük, az agathyrs, a kaukázusi cserkeszek és abkházok nyelvének jellegét viseli is magán, a skythasághoz való tartozásuk nem homályosult el, mint a kimmereké.

Nincs módunkban meghatározni a kaukázus-alaródi befolyás mértékét s nem tudjuk, milyen népnek tekintsük az agathyrsokat vagy katiarokat, olyan ugoroknak-e, kik átvették a cserkesz-abkház nyelvet vagy pedig olyanoknak, kiknek ugor nyelve erősen keveredett kaukázus-alaródi elemekkel? Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Kr. e. IV. század körül nyugat és északnyugat felől megindult kelta és germán áramlat visszaszorította a skythaságot s az agathyrsok, kiket Herodotos a Maros vidékére helyez, a Kr. u. első századok írói szerint már az Azov-tenger és Don körül tanyáztak; a Közép-Don mellékén laktak Attila korában is, de már az V. század dereka táján az avarok

által a Káma és Közép-Volga vidékéről kiszorított szabirok, hunugurok, urogok és szaragurok, a magyarság népvándorláskori ősei, az Alsó-Volga vidékére tolják, hol az addigi abkházos agathyrs vagy akatir név helyett a z-s alaknál fogva talán magyarosnak mondható kozár vagy kazar néven az altaji turkok alapítják közöttük azt az államot, melylyel a honfoglalás előtti magyarság olyan szoros kapcsolatban volt s a mely állam a magyarság kivándorlása után rohamosan elvesztette minden hatalmát s csakhamar teljesen megsemmisült.

Keleteurópa és Nyugatázsia a legrégibb arab térképen.

(Adalék az arab kartográfia történetéhez.)

Írta: ECKMANN JÁNOS.

A legelső arab geográfiai munka, melyről tudomásunk van, nem eredeti, hanem görögből való átdolgozás. Az arab tudományos irodalom azon korszakából való, mely még görög nyomokon halad.¹⁾ Ez a korszak főleg Ma'mūn kalifa (813—833) idején virágzik. Mint ismeretes, Ma'mūn a spekulatív és exakt tudományok nagy pártfogója. Ösztönzésére serény fordítói tevékenység indul meg, mely a görög tudományos irodalom termékeit ülteti át arabra. A fordítás azonban csak ritkán történik közvetlenül a görögből, hanem a legtöbbször szír közvetítéssel. A szír szerzetesek kitartó szorgalommal fordítanak s szinte kínos pontossággal utánozzák a görög nyelv kifejezésmódját. Az araboknak könnyebb szírből fordítani, minn okonnyelvől, mely kifejezésmódjában mégis csak közelebb áll az arabhoz.²⁾

Al-Khuwārizmī, vagy teljesebb néven Abū Ġāfar Muḥammad ibn Mūsā al-Khuwārizmī is egyike lehetett Ma'mūn tudósainak. Életrajza különben meglehetősen ismeretlen.³⁾ Csak annyit tudunk róla, hogy Ma'mūn idején élt és a kalifa megbízásából egy geográfiai kézikönyvet szerkesztett. E munkája a *kitāb šūrat al-arḍ* 'a föld ábrázolásának a könyve', melyet Hans v. Mēlik adott ki a sirassburgi Egyetemi és Országos Könyvtárban őrzött egyetlen kézirat alapján.⁴⁾ Khuwārizmī egyszerűen úgy járt el, hogy átdolgozta Klandiosz Ptolemaios (a Kr. u. II. sz.-ban élt alexandriai görög geográfus), Γεωγραφικὴ ὑφήγησις 'útmutatás a térképrajzoláshoz' e. művét, de nem az eredetiből, hanem Ptolemaiosnak egy szír átdolgozása, vagy még inkább csak egy szír Ptolemaios-térkép alapján.⁵⁾ Munkáját 825 körül írta.

Hogy Khuwārizmī miként bánt el a Γεωγραφικὴ ὑφήγησις-szel, hogyan egyszerűsítette le Ptolemaios klímabeosztását s általában hogyan járt el az anyagbeosztással, arról Spitta,⁶⁾ Nallino⁷⁾ és Mēlik dolgozatai számot adnak. E kérdésről itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Khuwārizmīnél az általános bevezető rész, mely a projekció elveit, a hosszúság- és szélességszámítást tartalmazná, teljesen hiányzik. Az anyagot klímabeosztás szerint hossz. és szél. fokokban kifejezve adja, úgyhogy az egy országba tartozó városok, hegyek, folyók a legkülönfélébb helyen keresendők. Ptolemaios és Khuwārizmī összehasonlításából arra az eredményre jutunk, hogy a *kitāb šūrat al-arḍ*-ban a ptolemaioszi anyagnak csak mintegy negyedrésze van meg. Tizenkivül az iszlám hatáskörébe tartozó területeken már min-

denütt új nevek, új és jobb helymeghatározások vannak. de ezek nem válnak mindig a térkép javára, sőt olyan területeken — s ilyen sok van — ahol a régi hagyomány találkozik az újabb ismeretekkel, a két elem összenemolvadása a kartográfia csődjét jelenti. Ha van is tehát *Khūwārizmīnek* Ptolemaiosszal szemben helyesebb ismeretei — amit az iszlám gyors térhódításával s ennek következtében az arabok khoro- és topográfiai megfigyeléseinek gazdagodásával megmagyarázhatunk — munkája Ptolemaioséval szemben mégis alacsonyabb értékű, mert alig fordul elő benne név s a meglevő nevek is sokszor annyira el vannak torzítva, hogy szinte lehetetlen eredetüket felismerni. Kartográfiai tekintetben is visszaesést jelent Ptolemaiosszal szemben. A történeti földrajz számára *Khūwārizmī* munkája teljesen értéktelen, egyedül a kartográfia története szempontjából érdekes mint legrégibb mű annak igazolására, hogy milyen sorsa lett Ptolemaiosnak az arabok között.⁶⁾ Ezenkívül a későbbi arab geográfusokban számos adat van, melyek *Khūwārizmīre* vezethetők vissza.⁷⁾

Ptolemaiosnak nemcsak ez az egy arab átdolgozása volt, mely a *kitāb ṣūrat al-arḍ*-ban előtünk van, hanem több is, de ezek nagyrészt elvesztek. Egy ilyen átdolgozás még *Suhrāb*-nak 902—945-ből való munkája, a *kitāb 'aḡā'ib al-akālīm*¹⁰⁾ 'a klímák csodáinak könyve', melynek alapjául a *kitāb ṣūrat al-arḍ* szolgált; *Suhrāb* azonban még egy csomó új dolgot is adott hozzá, úgyhogy a *kitāb 'aḡā'ib al-akālīm* a *kitāb ṣūrat al-arḍ* javított és bővített kiadásának tekinthető.

Fontos különbség *Khūwārizmī* és *Suhrāb* között, hogy ez utóbbinál van egy általános jellegű bevezetés is, mely a térképrajzolás és projekció elveiről ad felvilágosítást. A két mű szoros tartalmi rokonsága, sőt mondhatnók azonossága feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy mindaz, amit *Suhrāb* bevezetésében mond, érvényes *Khūwārizmīre* is; sőt kétségtelen, hogy ugyanez a bevezetés *Khūwārizmī*-nél is megvolt és *Suhrāb* ezt is tőle vette át.

Ha *Suhrāb* bevezetését összehasonlítjuk Ptolemaioséval, határozott visszaesést tapasztalunk a kartográfia szempontjából. *Suhrāb* nem ismeri a gömbprojekciót, hanem az oikumenét (al-ma'mūra) egy négyszögű lemeztérképre rajzolja. A térképrajzolásra vonatkozó utasításainak gondolatmenete röviden ez: egy téglalakú rajzpapír hosszúsági oldalát 180; szélességi oldalát pedig 110 részre osztjuk; ebből 90° jut az egyenlítőől északra és 20° a délre eső területre. Azután megrajzoljuk a klímavonalakat: A 0°-nál lesz az egyenlítő, s tőle északra az I—VII. klíma a megadott szélességi fokok és percek alapján. A VII. klíma határa 48°30' é. sz. (*Khūwārizmī*-nél 48°0', Ptolemaiosnál 48°30'). A lakhatóság határa 63° é. sz. Ha a klímabeosztás megvan, akkor a táblázatokban megadott fokok alapján bejegyezzük a városokat, hegyeket, folyókat, tengereket, szigeteket és a szigeteken levő városokat, és pedig nyugatról keletre és az egyenlítőől északi, ill. déli irányban haladva.

Mind *Khūwārizmī*, mind *Suhrāb* munkája magyarázó szövegül szolgált egy világtérképhez. Ez a térkép *Suhrāb*-nál teljesen elveszett, *Khūwārizmī*-nél pedig csak négy töredék maradt meg¹¹⁾. Az elveszett

térképet azonban rekonstruálhatjuk, mert mindkét szerző hosszúsági és szélességi fokok alapján határozza meg az egyes geográfiai tárgyakat. A jelen dolgozatban *Keleteurópa* és *Nyugatázsia* térképét rekonstruáljuk a Suhráb-féle projekcióból alapján¹³).

Az anyag két fejezetre osztható:

I. Keleteurópa.

II. A Káspi-tenger és környéke.

I. Keleteurópa.

'Keleteurópa' cím alatt — Khw. fokbeosztása alapján — kb. 52° — 100° h. és 52° é. sz.-tól északra eső területet foglaljuk össze. Khw.-nél ez a terület „*Arđ Allān*” és részben „*Arđ Burġān*”, de megvan a Ptol.-féle elnevezés is: Bilād „SRMATYH”¹³ *Σαρματία*. A *Ταυρική Χερσόνησος* (Pt. III, 5) maradványait ismerjük fel a következő két országnévben: Bilād an-„NYZ” és Gazirat „TUKYA” = *Ταυρική* = Krím-félsziget. Ptolemaios kétféle Sarmatiát ismer: egy *európai*, mely Khw.-nél Bilād „SRMATYH” v. *Arđ Burġān* és egy *ázsiai*, mely Khw.-nél Bilād „SRMATYH” v. *Arđ Allān*. A határvonal Ptol.-nál a *Τάναϊς* (Don). Khw. nem határolja el az egyes országokat, hanem megelégszik egy ideális középponttal. Ez a középpont európai Sarmatia részére 45° h. 52° sz. (1596)¹⁴ alá esik. Ha nála is elfogadjuk határfolyóknál a Visztulát és Dont, akkor ezt a középpontot nem nevezhetjük éppen szerencsésnek; helyesebb lett volna valahová az 55° h. és az 55° sz. tájára helyezni. Sokkal jobb „ázsiai” Sarmatia középpontjának a megjelölése: 73° 0' h. (varia lectio 72°) és 59° 30' sz. (1599), mely így jól beillik Khw. térképébe, ha a „RA” (= Volga) a keleti határ. — A másik két „ország” fekvése: Bilād an-„NYZ” 57° 0' h. 53° 0' sz. (1597) és Gazirat „TUKYA” 58° 30' 53° 30' sz. (1598).

A régi geográfusok helytelen kartográfiai felfogása Ptolemaios révén Khw.-re is átöröklődik. Ptolemaios tévesen ítélte meg a távolsági viszonyokat: a Fekete-tenger és Keleti-tenger közt a szárazföldet igen keskenyre szabja, viszont a Maeotist aránytalanul nagyra becsüli. Khw.-nél a tévedés még nagyobb.

Vízrendszer. Keleteurópa északnyugati határa Ptol.-nál a *Σαρματικὸς Ὠκεανός*, mely Khw.-nél *Bahr aš-šamālī 'l-lħārīġ* 'külső északi tenger' néven szerepel. A partvonal irányát Khw. a következőképp írja le: „51° 0' h. és 58° 40' sz.-tól (1025) folytatódik 56° 0' h. és 59° 10' sz.-ig (1026); azután a partvonal *tailāsān*-alakban¹⁵ kanyarodik 66° 30' h. és 71° 45' sz.-ig (1027) és eljut 60° 0' h. és 72° 0' sz.-ig (1028) stb.”

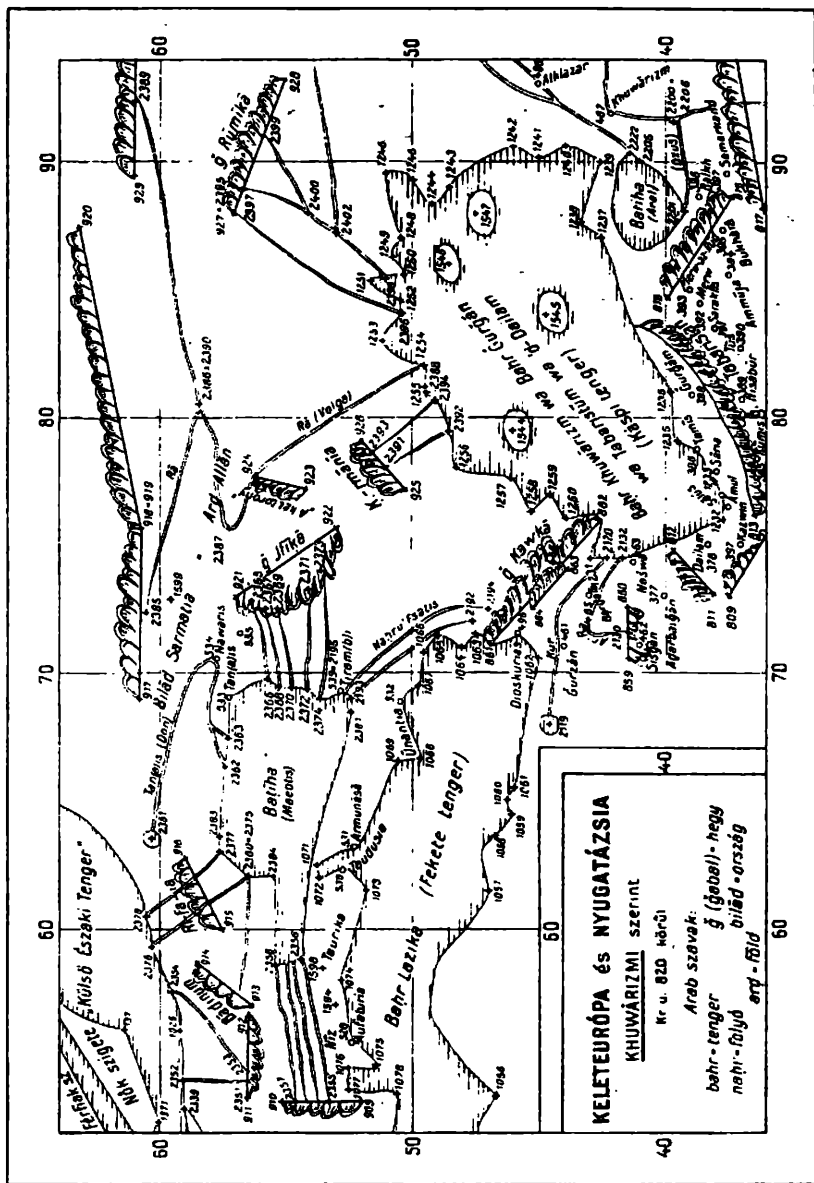
A *Fekete-tenger*, *Πόντος*, *Εὐξείνιος*, Khw.-nél *Bahr „LZKH”* = Lazika, a régi Kolchis helyén elterülő Lazika nevű tartománytól. Nyugati partja Ptol.-tól eltérően mintegy 5°-kal nyugatabbra került, de még így is kb. 5°-kal van keletebbre, mint a valóságban. A ke-

leti parttal azonban nem tudott Khw. semmit sem csinálni, mi a hossz tengely erős megnyúlására vezetett. Amellett a valóságtól eltérően kb. 7°-kal északabbra került.

A partvonal Khw. leírása szerint így alakul: „50°40' h. 47°0' sz. (1055); in neu *kuwāra*-alakban¹⁶⁾ halad 53°0' h. 46°40' (v. l. 47°40') sz.-ig. (1056); itt van három folyó torkolata. Innen tovább húzódik „HRKLIH“ (= Heraklea), „WR?WN“ és „SŊYAF“ (= Sinope) városok mellett, majd négy folyó torkolata és „LHS“ városa mellett elhaladva eljut 61°30' h. 47°0' (v. l. 47°5') sz.-ig (1057). Azután *kuwāra* alakban elvonul „KRMY“ városa alatt és elérkezik 63°40' h. 46°50' sz. (1058) alá. Innen 64°20' h. (v. l. 64°30') és 46°0' (v. l. 46°5') sz.-ig (1059), azután pedig 65°0' (v. l. 66°0') h. 40°20' sz.-ig (1060) megy. Innen tovább halad 65°30' h. 46°0' sz.-en (1061) át 70°30' h. 45°0' (v. l. 45°5') sz.-ig (1062). Azután elhalad „DSYKAR?A“ (= Dioskurias) városánál, érinti a Kaukázust a városnál és eljut a hegy mellett 71°30' h. 47°30' sz.-ig (1063). Innen folytatódik 71°0' (v. l. 71°5') h. 48°0' sz.-en (1064) át 71°30' h. 49°0' (v. l. 49°5') sz.-ig (1065); innen pedig 70°45' h. 49°45' sz.-en (1066) át eljut 69°30' h. 49°50' sz.-ig (1067); innen tovább megy „RWTYNYH“ (= *Οὐρανία*) mellett 66°30' h. (v. l. 66°20', 66°50') és 49°45' sz.-ig (1068); azután folytatódik 66°30' h. 50°30' sz.-en (1069) át 63°5' h. 52°0' (v. l. 52°5') sz.-ig (1070); innen tovább megy 62°20' h. 53°45' sz.-ig (1071) és innen 62°5' h. 53°45' sz.-ig (1072); azután folytatja útját „TAURSANA“ (= *Θεοδοσία*) városa alatt elhaladva 61°30' h. 51°50' sz.-ig (1073); innen *tailasān*-alakban eljut 52°45' sz.-en (1074) keresztül 54°30' h. 51°30' sz.-ig (1075). Azután „UKRTYA“ (= *Εὐκρατία*) városa alatt elmenve folytatódik 54°30' h. 52°30' (v. l. 55°30') sz.-en (1076) át 53°40' h. 52°30' (v. l. 52°0') sz.-ig (1077). Innen 53°30' (v. l. 53°40') h. 50°40' sz.-en (1078) át 51°45' h. 50°45' (v. l. 50°5') sz.-hez (1079) ér; azután visszafordul 52°45' h. 51°30' sz.-hez (1080); majd elvonul „RASNYA?S“ városánál és kilenc folyó torkolata mellett eljut 51°0' (v. l. 51°5') h. 49°0' (v. l. 49°5') sz.-ig (1081)“ stb.

Az *Azóvi-tenger*, pt. *Μαῖωτις λίμνη*, Khw.-nél *Baṭīha* 'nagy állóvíz, mocsár'. Érdekes dolog figyelhető meg a rekonstruált térképen: az *Azóvi-tenger* nem a Fekete-, hanem az „Északi“-tengerrel függ össze két, összekötő „folyó“ által. Itt kétségtelenül kartográfiai hibáról van szó. Erre enged következtetni: a) a Bahr Lazika északi partvonalának mély benyúlása a szárazföldre „RSAS“ (531) = *Ἐρωάσσα* és „TAURSAYA“ (530) = *Θεοδοσία* városok közt. Ez a mély „öböl“ a Kimmeri Bosporus, a mai Kercsi-szoros emléke; b) a Bilāl an-„NYZ“-zel összefüggő „TUKYA“ (fél-) sziget. E két név = pt. *Ταυρικὰ Χερσόνησος*; c) a „Baṭīha“ fennmaradt térképén nyoma van a Kercsi-szorosnak egy „folyó“ alakjában.¹⁷⁾

Khw. kissé zavarosan írja le a Maeotist. Szerinte 58°45' h.-tól (2379) 69°40' h.-ig (2380) nyúlik. A partvonal kezdődik négy folyó torkolatánál; ezek a torkolatok: 58°45' h. 54°20' sz. (2356), 58°45' h. 55°20' sz. (2358); a másik két folyó torkolata a kettő közt egymástól egyenlő távolságra van. Innen kiindulva, a partvonal d.-k.-i. irányban eljut egy helyig, mely 68°30' h. 52°30' sz.

(2381) alatt van. Innen kezdve a partvonal északi irányt vesz fel. Újában érinti „TRMY” = Τριτάμη városát. elhalad öt folyónál, melyek a 69° h.-on (2382) torkollanak a „Batihába.” A megjelölés itt nem egészen pontos, mert a 69° h.-on csak egy folyónak van torkolata, a többi 30', ill. 45'-nyi keleti elhajlással éri el a tengert. Itt külön megemlíti még, hogy ezek a folyók a „FYKA” = Ἰππικὴ ὄκη-ben erednek és „TANS” = Τέναις városánál „végződnek.” A „MRUNS” = pt. Μαρούβιος ποταμός torkolatától kezdve a partvonal folytatódik „TANS” érintésével egy helyig, melynek h.-a 68°40' (esetleg 63° ?), sz.-e 57°40' (2383). A további leírás nem egészen helyes. Khw. t. i. azt mondja, hogy „innen (2383-tól) folytatódik egy helyig, melynek h.-a 62°0', sz.-e 55°30' (v. l. 54°30') (2384). Azután iránya folytatódik négy folyó torkolata alatt egy helyig; majd két folyó válik ki belőle a két tenger közt és az „Északi” tengerbe ömlenek.” Az itt említett két folyó azonban, melyek a Maeotist — Khw. szerint — összekötik az „Északi”-tengerrel, még a négy folyó torkolata előtt, tehát a (2383)--(2384) partrészleten hagyják el a „Batihát.”

Folyók. A Maeotis mellékfolyói Khw. szerint: „Négy folyó ered egy hegyből (= pt. Ἀράδοξα ὄρη) és a „Batihába” ömlik: az elsőnek a forrása 53°10' h. 53°10' sz. (2355), torkolata 58°45' h. 54°20' sz. (2356) = Βύζης v. Βύνης ποταμός (Pt. III, 5. 12). A negyedik folyó ered 53°10' h. 54°30' sz. (2357) alatt, a tengerbe ömlik 58°45' h. 55°20' sz.-nél (2358). = Αἰζός ποταμός (Pt. III, 5.) — A másik két folyó az előbbi kettővel párhuzamosan folyik és azonos hosszúsági fok alatt egyenlő távolságban ömlik a Maeotisba. E két folyónak megfelel Ptol.-nál: Γερόζος és Ἀράδος ποταμός.

Egy következő név nélkül említett folyó ered 56°40' h. (esetleg 57°40') és 56°50' sz. (2359) alatt és a Maeotisba torkollik 62°0' h. 56°30' sz.-nél (2360) = pt. Ἰλόριος ποταμός.

A nahr „TABS”, helyesebben „TANS” = pt. Τέναις ποταμός, egy többől ered 63°30' (v. l. 20') h. és 60°20' sz. (2361) alatt: elfolyik „SWRS” (= Nawaris) városánál, majd irányváltoztatással a „Batihába” ömlik 66°30' h. 57°30' sz.-nél (2362); 68°0' h. 58°0' sz.-nél (2363) elágazik belőle egy folyó és a „Batihába” ömlik 67°30' h. 57°20' sz. (2364) alatt. Ez utóbbi „folyó” a Don deltájának keleti ága. Ptol.-tól eltérően a Don forrását nem helyezi a Πλαία ὄκη-re!

A gábal „FYKA” = Ἰππικὴ ὄκη a következő folyókat bocsátja a Maeotisbe:

1. Nahr „MRUNS” = Μαρούβιος π. (V, 9). Forrása 72°40' h. 56°30' sz. (2365); torkolata 69°40' h. 55°50' sz. (2366).

2. Nahr „TUFANS” = Θεοφάνιος π. (V, 9). Forrása 72°30' h. 56°0' sz. (2367); torkolata 69°30' h. 55°20' sz. (2368).

3. Nahr „SIS” (v. l. „MSTS”) = Πομβίτης és pedig valószínűleg Πομβίτης ἐλάσσων (V, 8, 2). Forrása 72°30' h. 55°30' sz. (2369); torkolata 69°30' h. 54°45' sz. (2370).

4. Nahr „TYFTYS” = Ἀττινίτης π. (V, 9, 4). Forrása 73°0' h. 54°0' sz. (2371); torkolata 69°30' h. 54°20' sz. (2372).

5. Nahr „?HARS“. Forrása 74°0' h. 53°30' sz. (2373); torkolata 69°0' h. 55°55' sz. (2374).

Khv. csak egy Rhombitést ismer. Ptol.-nál a sorrend ez: 1. Μαρούβιος, 2. Ρομβίτης μέγας, 3. Θεοπάριος, 4. Ρομβίτης ἐλάσσων, 5. Ἀτικίτης.

A két „összekötő folyó“: az egyik 60°0' h. 56°30' sz.-nél (2375) hagyja el a Maeotist és 59°20' h. 60°20' sz.-nél (2376) éri el a tengert; a másik „kiválása“ 63°0' h. 57°40' sz. (2377), torkolata 60°30' h. 60°30' sz. (2378). Ptol. nál nincsenek megfelelőik. Több folyó összekombinálásából keletkeztek.

Az itt felsorolt folyókon kívül van még kettő, melyek a Kaukázusban — gabal „KWKΛ“ — erednek és a Maeotisba ömlenek. Az egyik ered 72°0' h. 47°30' sz.-nél (2192) és érintvén „TRMY“ = Τυράμνη városát, melyhez közel van „UNTYH“ = Οἰνανθία, a Maeotisba torkollik 69°0' h. 52°30' sz. (2193) alatt. Névtelen folyó = pt. Οὐαρδάνος ποταμός. — A másik a nahr „KS?S“ ~ „FSTŠ“ = Πάτις π. Forrása 72°30' h. 47°0' sz. (2194): torkolata, miután Tyrambét másik oldalról érintette, 69°10' h. 53°0' (2195).

Csupán a teljesség kedvéért említünk meg két névtelen folyót, melyek az „Északi“-tengerbe sietnek. Az első forrása egy névtelen hegyben 54°0' h. 56°30' sz. (v. l. 56°20') (2351), torkolata 54°0' h. 59°10' sz. (2352). = Ροίβων π. (III, 5). A másik forrása 54°10' h. 56°30' sz. (2353), torkolata 57°40' h. 59°25' sz. (2354) — Ptol.-i megfelelőjét nem lehet találni, mert Khw. több folyót ismer e vidéken, mint Ptolemaios.

A Volga-Káma folyását a régiek a Keleteurópával való élénk prémkereskedelem következtében meglehetősen pontosan ismerték. Ptol. révén Khw. is megközelítő hűséggel rajzolja meg e két folyót, ami annál is nagyobb érdeme, mert az ő nyomán dolgozó és az arab világ legnagyobb kartográfusának tartott *Idrīsī* közel sem tud ilyen pontos ábrázolást nyújtani a Volga-Kámáról.

A nahr „RA“ = pt. Ρά π. (V. 8) északon ered két nagy egymással szinte szembefolyó forrásfolyóból. Khw. 72°20' h. és 60°30' sz. (2385) alá helyezi forrását s így mintegy 3°-kal került magasabbra a valóságnál. Ered a régi geográfusok mítikus Υπερβόρεια ὄρη-jében, mely Khw.-nél név nélkül jelenik meg. A „RA“ forrásától a Káma torkolatáig erős délkeleti irányban folyik; miután egyesült a Kámával Khw. szerint 81°30' h. és 58°30' sz. (2386) alatt, egy erős fordulattal ny.-dél-ny.-i irányt vesz fel s miután Du-l-Karnain egyik tornya (= pt. Ἀλεξάνδρον στήλαι) mellett elhaladt, a tengerbe ömlik 81°10' h. és 49°20' sz.-nél (2388).

A Volga mellékfolyója, a Káma, mely Ptol.-nál keleti Ρά. Khw.-nél névtelen, ered egy hegyben 92°30' h. 61°0' sz. (2359) alatt és egyesül a „RA“-val 81°30' h. és 58°30' sz.-nél (2390). Khw. a Kámán kívül nem tud a Volga egyéb mellékfolyóiról, pedig Ptol.-nál meg talált volna néhányat. A kifejlett Volga-deltát egyikük sem ismeri.

A „RA“ alsó folyásától nyugatra levő gabal „KRMANYA“ = Κεράυια ὄρη (Ptol. V. 8. 9.) két folyót bocsát a Káspi-tengerbe. Az egyiknek a forrása 78°0' h. 51°0' sz. (2391), torkolata 70°30'

h. 48°30' sz. (2392) = pt. 'Αλόντα ποταμός, melyet a Terekkel azonosítanak (Kretschmer, Pauly: Real-Encyclopädie, Sarmatia'). — A másik forrása 78°41' h. 51°30' sz. (2393), torkolata 80°41' h. 49°0' sz. (2394) = pt. Οὔδων ποταμός, mely a mai Kuma megfelelője (Kretschmer uo.).

Keleteurópa folyói még a 'Ρύμμος és Δαίξ ποταμός mellékfolyóival együtt. Khw.-nél név nélkül szerepelnek. Az egyik a ġabal „RUMYKA“ = 'Ρυμμικὰ ὄρη (Pt. V. 9)-ben ered 88°0' h. 57°0' sz.-nél (2395) és a Káspi-tengerbe ömlik 84°0' h. 50°20' sz. (2396) alatt = 'Ρύμμος ποταμός. Az Urainak megfelelő névtelen folyó ugyanitt ered 89°0' h. 56°45' sz. (2397) alatt és 85°30' h. 51°0' sz.-nél (2398) éri el a Káspi-tengert. Egyik mellékfolyója ered 91°0' h. 56°5' sz. (2399) alatt és 88°0' h. 54°0' sz.-nél (2400) egyesül a főfolyóval. A másik mellékfolyó forrása a ġabal „RSANA“-n (= pt. Νόροσσον ὄρος)¹⁸⁾ van 97°0' h. 56°0' (v. l. 57°0') sz.-nél (2401) és egyesül a főfolyóval 87°20' h. 53°0' sz. (2402) alatt. A ptolemaiوسي térkép a Δαίξ forrását a Νόροσσον ὄρος-ra helyezi, mely a mai Mugodžar-hgs-nek felel meg. A folyó azonban, melyet a Daix-Ural tulajdonképpen forrásának gondoltak, az Or folyó, mely a Mugodžar-hgs-ben ered és Orszk városánál egyesül az Urallal. (vö. Real-Enc. „Pä“ cikkét). Eszerint tehát Khuwārizmī járt el helyesebben, mikor az Ural forrását a 'Ρυμμικὰ ὄρη-nek megfelelő ġ. „RUMYKA“-ra helyezte, mely így az Obšcei-Syrt és Erdős Ural déli részének felel meg.

Heggyrendszer. Nyugatról keletre haladva Khw. a következő hegyeket ismeri: (909—910). Névtelen hegy. Kezdőpontja 53°15' h. 52°0' sz.; végpontja 53°15' h. 55°0' sz. Színe „töménysárga“, csúcsiránya „nyugat).¹⁹⁾ = 'Αμύδονα ὄρη (Ptol. III. 5).

(911—912). Névtelen hegy. Kezdőpontja 53°30' h. 52°35' sz., végpontja 56°30' h. 56°30' sz. Színe töménysárga, csúcsiránya „dél“. A kezdőpont szélessége 52°35' téves, mert így a hegy nem illik bele a térképbe. Khw.-nél azonban gyakori a betűszámok téves használata. Egy bā = 2 könnyen váltakozik egy wāw-val = 6.²⁰⁾ Az 52° helyett tehát 56°-ot kell olvasnunk. Hogy ez utóbbi olvasás a helyes, támogatja a körülmény is, hogy (2351—2352) és (2353—2354) számok alatt két folyó van felsorolva, melyek egy hegyből erednek 56°30' sz.-en. Ez a hegy pedig csak az itt szóbanforgó hegy lehet, mert egyéb hegy nincs a két folyó forrásának megfelelő hosszúságon és szélességen. Megfelelője Ptol.-nál az 'Αλαῦνον ὄρος (III 5, 5).

(913—914). Ģabal „BADYNN“ = Βωδινὸν ὄρος (III 5, 15). Kezdőpont 57°0' h. 56°20' sz., végpont 58°30' h. 58°20' sz. Színe „sárga“, iránya „dél“.

(915—916). Ģabal „RYFYA“ = 'Ρίπαια ὄρη (III 5), Kezdőpontja 60°0' h. 57°40' sz., végpontja 62°50' h. 59°0' sz. Színe „szalmasárga“, csúcsiránya „észak“. A 'Ρίπαια ὄρη a régiók képzeletében a világot félkörben körülvevő titokzatos északi hegység volt. Ptolemaios—Khuwārizmīnél több részre darabolódik. A 'Ρίπαια ὄρη néven szereplő rész megmarad Ptol.-nál a Τάναϊς forrása

számára, míg a mitológiai szerepet a Ὑπερβόρεια ὄρη töltik be, mely mögött a hyperboraeusok boldog életüket élik. (vö. Real-Encycl. 'Pā és 'Pīxia cikkeit.) Úgy látszik, hogy a 'Pīxia ὄρη mitológiai szerepe újra feléled az araboknál. Ez a világot északról és keletről körülvevő hatalmas hegyfal újra visszakerül Idrisi térképére. A „Gebel kufuja“ — ahogy Miller olvassa —, semmi egyéb, mint a 'Pīxia név elferdítése.

Az Uralnak megfelelő hegységrendszer Ptol.-nál három különálló hegynek van feltüntetve: 'Ρυμικὰ ὄρη, Νόρσοσσον ὄρος és messze északon a Ὑπερβόρεια ὄρη. Ez utóbbi Khw.-nél három külön hegyként szerepel, de neve egyiknek sincs. Az egyiknek a kezdőpontja 69°0' h. 60°50' sz. (917), végpontja 75°30' h. 60°45' sz. (v. l. 15' v. 45') (918). Színe „sárga“ (v. l. „kék“), csúcsiránya „észak“. Ebben a hegységben van a „RA“ forrása. Csatlakozik hozzá a következő északkeleti irányban vonuló hegy, melynek kezdőpontja 75°30' h. 60°45' (v. l. 15' v. 55') sz. (919), végpontja 87°20' h. 63°20' sz. (920). Színe „halaványsárga“, csúcsiránya „észak“. Ettől délkeletre fekszik a „hyperboraeus“ hegység harmadik része pontosan egyenlítői irányban. Kezdőpontja 89°35' h. 61°0' sz. (929), végpontja 94°50' h. 61°0' sz. (930). Színe „közömbös sárga“, csúcsiránya „észak“. Benne ered a Kámának megfelelő névtelen folyó.

Ġabal „RUMYKA“ = 'Ρυμικὰ ὄρη (V. 9.) Kezdőpontja 88°0' h. 57°0' sz. (927), végpontja 93°25' h. 55°0' sz. (928). Színe „rózsaszín“, csúcsiránya „észak“. Tőle kissé északkeletre találjuk a Νόρσοσσον ὄρος (V. 9.) megfelelőjét a Ġabal „RSANA“-ban. Kezdőpontja 95°40' h. 55°10' sz. (931), végpontja 100°50' h. 59°20' sz. (932). Színe „közömbös sárga“, iránya „észak“.

Ġabal „FYKA“ = 'Ιπτικὰ ὄρη (V. 8, 9.) Kezdőpontja 73°0' h. 57°0' sz. (921), végpontja 75°50' h. 53°0' sz. (922). Színe „tömény-sárga“, csúcsiránya „dél“. — Ġabal „KRMANYA“ = Κεραινία ὄρη (V. 8, 9.) Kezdőpontja 77°15' h. 50°10' sz. (925), végpontja 79°0' h. 52°0' sz. (926). Színe „sárga“, csúcsiránya „észak“. Két névtelen folyó ered benne. E két utóbbi hegy a Ptol.-féle képzelt hegységek közé tartozik (v. ö. Kicssling, Real-Enc. VIII, 1715.)

A Ġabal „KRMANYA“-tól északra és a Ġabal „FYKA“-tól keletre fekvő „hegy“, két torony, melyet a „Kétszarvú“ (= Nagy Sándor) épített. Kezdőpont 77°15' h. 54°15' sz. (923), végpont 77°45' h. 56°0' sz. (924). Szín „halványpiros“, csúcsirány „nyugat“. E két torony nem más mint az 'Αλεξάνδρου Στήλαι (Ptol. V. 8, 9.) Mzik szerint a „kitāb šūrat al-ard“ ezen helye ezért jelentős, mert azt mutatja, hogy Khw. idejében az araboknak kétféle nézete volt Nagy Sándor falait illetőleg: az egyik szerint keleten Góg és Mágóg országának határán kell keresni a falakat, a másik nézete szerint északon. Tehát mindkét irányba tehettek felfedező utakat.²¹⁾

Városok. Valamennyi Ptol.-tól való; újabb ismeretnek nyoma sincs. Leginkább a Fekete-tenger partvidékén találunk városokat, ami érthető is. A tengerpart mentén virágzó gyarmatélet uralkodott. míg az ország belsejében városi életről alig lehet szó.

Khuwārizmī a következő városokat említi meg: (528) „UFTRYA“

~ „UKRTYA” = *Εὐπατορία πόλις* (Pt. III. 6, 2), a Fekete-tenger északi partján 55°20' h. és 52°10' sz. alatt. Ma is Eupatoria. — (530). „TAURSAYA” a tenger partján 62°20' h. és 52°40' sz.-nél Ptol.-nál *Θεοῦσσία*, melyet miletosi telepések alapítottak. A mai Kaffa vagy Feodózia közelében feküdt. — (531) „RSASA” = pt. *Ῥεμῶνασσα*. Földrajzi fekvése 63°0' h. és 52°20' sz. — Kelet felé haladva a Fekete-tenger északi partján fekszik „UNNTYA” = *Οὐνανθία* (Ptol. V. 9.) 68°50' h. és 50°25' sz. (532) alatt.

A Maeotisnál fekszik „TANS” 69°0' h. 57°10' sz.-nél (533) = *Τάναϊς*. Tőle kissé északkeletre van „SWBS” azaz *Ναυάριος* (Pt. V. 9.) 70°20' és 57°44' sz.-nél (534), a Meotis délkeleti sarkában pedig „TRMY” = *Τυράμβη* 69°10' h. és 52°50' sz. alatt (535). Az 535. szám alatt említett „FSYS” = *Φῶσις* 71°35' h. és 56°45' sz. alatt fekszik. A szélességi fokszám kétségkívül téves, mert *Φῶσις* a Fekete-tenger keleti partján fekvő gyarmatváros volt. Az 56° helyett 46° olvasandó, csak így illik be a térképbe.

II. A Káspi-tenger és vidéke

Az ókorban a Káspi-tengert általában a világot körülvonó Óceán egyik öblének tartották. Jóllehet már Herodotos hirdeti baltenger voltát, gondolata csak Marinus-Ptolemaiosnál válik köztudattá. Helyes alakját és nagyságát azonban ők sem találják el. Az ókor utolsó nagy geográfusa, Ptolemaios nem tudja a Káspi-tengert helyesen megrajzolni: hossz tengelyét kelet-nyugati irányba helyezi a kimondottan észak-déli irány ellenére. Khuwārizmī némileg helyesebb úton jár, mikor a hossz tengelynek dél-nyugat—északkeleti irányt ad.

Az arab geográfusoknál leggyakrabban *Bahr-al-Khazar* néven szerepel (vö. El. I. 604. W. Barthold) a kazár néptörzs után, mely a 10. sz. táján a Káspi-tenger északi partján tanyázott. Gyakoriak ezenkívül a tengerpart mentén levő városok vagy vidékek szerint való elnevezések is. Így Khuwārizmīnél a következő nevei vannak: *Bahr Khuwārizm*, mellyel más arab szerzők az Aral-tót szokták megjelölni, azután *Bahr Gurgūn*, mely a *Ῥοκάνια θάλασσα* megfelelője, *Bahr Tabaristān* és *Bahr-ad-Dailam*.

Magát a Káspi-tengert a következőkép írja le: „Kezdődik 74°40' h. és 43°5' sz.-nél (1231) érintve a „YWN” hegyet. A partvonal most 76°0' h. és 37°50' sz. (1232) felé halad, innen tovább megy 76°30' h. és 38°0' sz.-ig (1233); azután 78°40' h. és 38°40' sz.-en (1234) át 79°0' h. és 39°30' sz.-ig (1235) s innen 81°0' h. és 39°45' sz.-ig (1236) folytatódik, majd 87°0' h. és 42°0' sz.-en (1237) át 87°40' h. és 43°20' sz.-ig (1238) veszi útját, ahonnan 90°0' h. és 42°20' sz.-en (1239), majd 90°40' h., 44°0' sz.-en (1240) és 90°20' h. és 45°0' sz.-en (1241) keresztül 90°30' h. és 46°0' sz.-hez jut (1242).

Innen tailasān-alakban folytatódik 89°0' h. és 48°30' sz.-ig (1243), ahonnan kuwāra-alakban halad 88°20' h.-ig (1244) és eljut 89°20' h.

és 50°0' sz.-ig (1245). Innét ismét tailasūn-alakban folytatódik 89°30' h.-ig (1246) és 88°30' h.-on (1247) át 87°0' h. és 50°20' sz.-hez (1248) érkezik; azután 86°30' h. és 50°40' sz.-ig (1249) megy; innen kuwāra-alakban bonyúlik egészen 50°20' sz.-ig (1250) és folytatódik 35°30' h. és 51°30' sz.-ig (1251). Azután tailasūn-alakban 84°30' h. és 50°20' sz.-ig (1252) jut; ahonnan viszont 53°0' h. és 51°10' sz.-hez (1253) érkezik. Továbbá ismét tailasūn-alakban folytatja útját 82°0' h. és 49°20' sz.-ig (1254); majd innen eljut 81°0' h. és 49°30' sz.-ig (1255) és innen 78°0' h. és 48°10' sz.-ig (1256). Most két folyó torkolatánál²²) elhaladva 77°40' h. és 46°0' sz. (1257) alá érkezik. Innen folytatódik 76°10' h. és 45°20' sz.-ig (1258); majd kuwāra-alakban bonyúlik 44°30' sz.-ig (1259) és eljut 76°0' h. és 44°0' sz.-ig (1260). Innen tovább folytatja útját s érinti azt a hegyet, melynél elkezdtük; ez a hegy a „NWN”-hegy, melyet 74°40' h. és 43°50' sz.-nél érint.²³)

Ptolemaiosztól és a valóságtól is eltérően négy nagy szigetet is ismer, melyek azután Idrisibe is átkerülnek.²⁴) Név nélkül csak a fekvésüket és nagyságukat adja; a szigetek a következők: „egy sziget, nagysága 2°×1°3', középpontja 79°30' h. és 46°0' sz. (1544): — a második sziget nagysága 2°×1°, középpontja 84°0' h. és 44°40' sz. (1545), — a harmadik nagysága 2°×1°, középpontja 85°50' h. (v. l. 84°50' h.) és 48°30' sz. (1546), s végül a negyedik sziget nagysága 2°×2/3°, középpontja 88°0' h. (v. l. 88°10' h.) és 47°30' sz. (1547).

A Káspi-tengerbe ömlő folyók közül azokról már megemlékeztünk, melyek az északi parton ömlenek bele, mikor Sarmatiát tárgyaltuk. Kiegészítésül még két folyót kell megemléltetnünk, melyeket a nyugati parton vesz fel: az egyik a nahr-*Tūr*, helyesebben nahr-*Kūr*=*Κόρος ποταμός*, mely egy forrásból ered 68°0' h. és 44°40' sz. (2119) alatt, azután a tenger (t. i. a Fekete-tenger) és Gurzān, majd Barda'a és „RFS?A” városok közt folyik és a tengerbe torkollik 74°40' h. és 42°15' sz. (2120) alatt. A másik folyó egy hegyben ered 71°45' h. és 41°30' sz.-nél (2130); innen északi irányba folyik egy helyig, melynek hosszúsága 71°50', szélessége 43°0' (2131); itt egy erős kanyarulattal délkeleti irányt vesz fel, Barda'a és Našwā városok között folytatván útját 74°50' h. és 41°45' sz.-nél (2132) a tengerbe torkollik. E névtelen folyónak az Araxos felel meg, arab írónknál Ar-Rass.

Térképmellékletünkön a Káspi-tengertől délre találjuk az Aral-tót. Erről a régieknek egészen homályos képzetek voltak. Ptolemaios egyáltalán nem ismeri, az Oxust és Jaxartest egyszerűen a Káspi-tengerbe folytatja. Helyesebb képet csak az arab geográfusok adnak róla, akik felismerik zárt voltát és tudomásuk van a két folyó Aralba való torkollásáról. (v. ö. W. Barthold, EI, I. 436 és köv.). Már a legelső arab geográfus, *Khuwārizmī* is ismeri s ebben eltér görög tanítójától. — Az Aral-tó a legtöbb arab geográfusnál *Buhairat Khuwārizm* „Khuwārizm kis tengersé” néven szokott előfordulni. Szerzőnknek nincs neve, hanem ez is, mint a Maeotis, egyszerűen *batīḥa* „mocsár, álló víz”, mindenesetre zárt belvíz — *Khuwārizmī* egyébként egészen zavarosan írja le s földrajzi fekvését is elhibázza, mert vagy 5°-kal délebbre teszi, mint

ahogy a valóságban van. A leírás így hangzik: „Ez az álló víz 86°30' h.-tól (2202) 90°0' h.-ig (2203) terjed. Szélessége a Balkh-folyó (Orus) torkolata és a 42°0' sz. (2204) közötti terület. A Balkh-folyó torkolatától a partvonal Khuwārizm felé hajlik el s ez a Khuwārizm felé eső pont 90°0' h és 41°0' sz (2205) alá csik”. — Az Aral-tó két folyót vesz fel: az egyik a Balkh-folyó (Orus), a másik pedig a „Hosszú folyó” (Jaxartes). — Térképünkön mindkettőből csak egy kis rész látható.

A Káspi-tenger délkeleti partját szegélyező hegyek közül ismeri Khuwārizmi a Kaukázust, mely nála két hegynek van feltüntetve. Az egyik (861—862) szám alatt említett *ġabal fīmā baina baḥrain fihi 'l- Bāb wa 'l- Abwāb wa Bāb Aṭn* „egy hegy, mely két tenger közt fekszik, benne van Derbend és az Alánkapu”. E két kaukázusi átjárónak — mint ismeretes — a történelem folyamán fontos szerepe volt. Az egymásután következő birodalmak sokszor voltak kénytelenek falakkal megerősíteni e szorosokat az észak-felől leözölő barbárok támadásainak elhárítására. A derbendi szoros, mely mintegy 2—3 km széles átjáró a Sāsānidák és az iszlám uralom idején is hosszú falak védték a barbárok betörései ellen. Ez a szoros a mai orosz Dagestánban van a Káspi-tenger nyugati partján. Ma Derbendnek hívják, arab szerzőknél *al- Bāb* „a kapu”, *Bāb al- Abwāb* „a kapuk kapuja” vagy mint Khuwārizminél is — *al- Bāb wa 'l- Abwāb* „kapu és a kapuk” néven ismeretes.²⁵⁾ A másik a Darjela-szoros vagy Alánkapu, melyet már Nero megerősített, hogy a barbárok ellen megvédje a római birodalmat.²⁶⁾ E hegynek a kezdőpontja Khuwārizmi adata szerint 71°0' h és 47°0' sz, végpontja pedig 76°0' h és 42°30' sz; színe „sárga”, csúcsának iránya „észak”. A kiűb sūrat al- ard-ban egyéb nevek is előfordulnak a Kaukázus megjelölésére: így megvan a *ġabal „KWKA”* — (2192—2194), melyet akkor említ, mikor a Kaukázusban eredő s a Macotisba ömlő két folyót írja le. Ez a *Καύκασος* névnek felel meg, „mely arab geografusoknál *ġabal Kabk* formában szokott szerepelni. Ezenkívül találunk még egy harmadik elnevezést is, mely azonban egészen elrontott név: *ġabal „YWN”* (1231), ill. *ġabal „NWN”* (1260). E két utóbbi az *Aṭn* név elferdítése.

A Kaukázus hegyrendszeréhez tartozik, a (863—864) szám alatt említett *ġabal Bāb al- khazar wa Aṭn*. „a kazár és alán kapu”. Az Alánkapu még egyszer van említve, mely úgy látszik „Khazar-kapu” néven is szerepelt, nyilván az ekkortájt a Káspi-tenger északi partvidékén kóborló kazárok neve után. Ennek a hegynek a kezdőpontja 74°0' h és 44°0' sz, végpontja 72°30' h és 45°20' sz; „színes”, „észak” felé forduló csúccsal.

A *ġabal al- Bāb wa 'l- Abwāb* név tévedésből ismétlődik a (859—860) számnál szereplő hegynél. Ez a hegy azonban elég távol van rajzolva a Káspi-tengertől, úgyhogy a Derbendi-szoros semmi esetre sem itt, hanem csakis az előbb tárgyalt hegyben van. Kezdőpontja 70°45' h és 41°15' (v. 55') sz, végpontja 72°10' h és 41°15' (v. 55') sz; színe „lazurkék” s csúcsával „dél” felé fordul.

A továbbiakban csakis közvetlenül a Káspi-tenger partján levő hegyeket említjük, de ezeket is csak azért soroljuk fel, hogy

a Káspi-tengerről bemutatott kép teljes legyen. A többiek említése szükségessé tenné Irán tárgyalását is, ami viszont messze vezetne a kitűzött céltól. E hegyeket leginkább a szomszédos helységek nevei után nevezték el. Ilyen hegyek pl. a következők:

(811—812). Névtelen hegy Bilād *Aderbajjūnban*. Koordinátái: 73°0' h. 38°0' sz. és 74°50' h. 39°50' sz.; színe „rózsaszínű“, csúcsa „északi“ irányú.

A következő hegyek az Elbursznak és keleti nyúlványainak felelnek meg, melyek ma különböző elnevezések alatt Gurgān és Nī ā ūr között vonulnak el. Idetartozik a (809—810) számnál említett hegy. Kezdőpontja: 73°0' h. és 37°40' sz., végpontja 75°30' h. és 36°0' sz.; színe „sárga“, csúcsiránya „észak“. A szöveg szerint folytatása egy tőle nyugatra fekvő hegynék, a térképen azonban nem tartoznak össze. Megjegyzi még Khuwā izmi, hogy Dambāwand (Den ā rend) felé nyúlik Kazwīn és Ar-Raj között.

(813—814). Az előbbtől északkeletre. Neve *ġabal Tabaristān* ezzel a megjegyzéssel: 'Gurgān és Nī ā ūr között halad el', ami megfelel a való helyzetnek, azzal a különbséggel, hogy Khuwārizmi térképén keleti végével egészen a Káspi-tengerig nyúlik, aminek egyszerű magyarázata a Káspi-tenger hossz tengelyének egyenlítői irányban történt elfordítása. — Kezdődik: 76°0' h. és 36°30' szélességnél és végződik 83°30' h. és 41°0' sz.-nél. Színe „sárga“, csúcsiránya „dél“. *Idrīsīnēl ġebel Harkān*²⁵ 'hyrkān hegy'. Részben az Elbursznak, ill. az Alla Dag és Dzagataj-hgs megfelelője.

Ennek a hegyszernek további keleti folytatása a (815—816) számnál név nélkül említett hegy, Ptolemaiosnál *Μασδωρανδὸν ὄρος* (Pt. VI. 5, 5). Khuwārizminél azonban északabbra került közel az Aral-tó délnyugati partjához. Kezdőpontja 84°30' h. és 40°0' sz., végpontja 88°40' h. és 37°10' sz. Színe „tényleg sárga“, csúcsiránya „észak“.

A Kaukázustól és Káspi-tengertől délre eső tartományok és városok nevei már a mohammedán terminológia szavai. A tartományoknak nem a határaik vannak megadva, hanem csak a középpontjuk, ami természetesen nagyon ingatag meghatározás s ezért a történeti földrajz számára alig van értéke. Így a városokat sem tudjuk a megfelelő tartományokba sorolni. A Káspi-tenger nyugati partvidékén ismeri *Bilād Aderbajjānt*, melynek középpontja 73°40' h. és 41°30' sz. (1584). *Tabaristān* neve csak hegynóvként szerepel; *Tabaristāntól* délre van *Bilād Fārs*, melynek középpontja 80°0' h. és 33°30' sz. (1566); ettől északkeletre terül el *Bilād Herāt*, melynek középpontja 86°0' h. és 35°50' sz. (1567).

A városok bővebb tárgyalását mellőzhetjük; a legtöbbje még ma is ugyanazon a néven ismert, egy-kettő pedig romokban van meg, mint *Bardā'a* a mai Berdān mellett, *ar-Raj* Teherán vagy Tūs a Kešef-ūl mellett (Miller, *Mappae Arabicae* I. k. 3. f. 93—94 old.) Csak azoknak a városoknak földrajzi fekvését iktatjuk ide, melyek a Káspi-tenger partvonalának leírásánál szerepet játszottak, mint *Amul* 76°20' h. és 37°40' sz. (383), *Sāria* 76°50' h. és 38°00' sz. (384), *Sāhus* 75°40' h. és 37°50' sz. (381), *Tamīs* 78°40' h. és 38°40' sz. (386), *Gurgān* 80°45' h. és 38°50' sz. (388). Egyéb városok

Aderbaingānban és Észak-Perzsiában a földrajzi fokokat ezuttal elhagyjuk): VI. klimában: Ġurzān (461), Sīgān (462), Našwā (Nahčewān), mely tévesen a Káspi-tenger partjára került, holott nyugatabbra kellett volna helyezni. Idī-i-nél Titlistől keletre, Barda'ától északnyugatra és Sīgāntól északkeletre van (463). Névtelen város a Kaukázusban „két kapu között” (464), Barda'a (465). Ugyancsak a Kaukázusban van a „khazar kapunál” „RFSYA” vagy „BASYH” (466), talán a Ptolemaios-féle *Νασσονία* rossz visszaadása. — Az V. klimában a már említett tengerparti városokon kívül: Aderbaingān (377), ad-Dailam (378), Kazwīn (379), Dambāwand vagy Damāwand (380), ar-Rūjān (382), Kūmis (385), Astārābād (387), Nīšāpūr (389), Tūs (390), Sarakhs (391), Marw (392), Marw-ar-Rūd (393), Annūja (394), Bulhārā (395), Balh (396), Samarkand (397), Ušrūsānā (398), Hugāuda (399) stb. (Látható még a térképmellékleten: Ĥuwārizm (467) és al-Ĥazar (486).

Irodalom és jegyzetek.

¹⁾ Konrad *Müller*: *Mappae Arabicae*, Stuttgart. I, 1926, 1. füzet 10. old. (L. még Herbert *Jansky* alapos bírálatát a 'Mappae Arabicae'-ről: 'Le Monde Oriental', XXI, 1927, 242 és köv. old.)

²⁾ August *Müller*: *Der Islam im Morgen- und Abendland* Berlin 1883., I. köt. 511–512. old.

³⁾ *Tabari*: *Annales* III, 2, 1364. o'd. 16. sora alapján arra lehet következtetni, hogy 232. Dū-l-ḥigga 22 = 847. Aug. 9-én még élt; l. 'Enzyklopaedie des Islām (= El), II, 978 és köv.

⁴⁾ Hans v. *Mizik*: Das kitāb surat al-ard des Abū Ġa'far Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥuwārizmī, Leipzig, 1926. — (Bibliothek arabischer Historiker und Geographen = BAHUG, 3. Band, :rab, Text.)

⁵⁾ A kérdés részletes tárgyalása megtalálható *Mizik* következő két dolgozatában: 'Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen. Mit 7 Tafeln' — (Separatabdruck aus den 'Mitteilungen der k. k. Geogr. Gesellschaft in Wien', 1915, Bd. 18, Heft 3. Wien.) és Afrika nach der arabischen Bearbeitung *Γεωγραφικὴ ἐξήγησις* des Claudius Ptolemaeus von Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥuwārizmī, Wien, 1916. — (Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse. Denkschriften, 69. Band, 4. Abh.)

⁶⁾ W. *Spitta*: Die Geographie des Ptolemaeus bei den Arabern. — (V. intern. Orientalistenkongress, Berlin, 1881, II, 1. 19–28. old.)

⁷⁾ E. A. *Nallino*: Al-Ḥuwārizmī e il suo rifacimento della Geografia di Tolomeo. — (Atti della R. Accademia dei Lincei, Ser. V. Scienze morali, vol. 2, 1894. p. 4–5.)

⁸⁾ *Mizik*: Beiträge zur Kartographie Albanien nach orientalischen Quellen. Budapest. 1929. — (Editio separata ex Geologica Hungarica, Ser. Geol., Tomus III. 632. old.)

⁹⁾ *Mizik*: Das kitāb al-wuzarā' etc., Leipzig, 1926., BAHUG, I. 'Geleiftwort IX. old.

¹⁰⁾ Kiadja *Mizik*: Das kitāb 'ağā'ib al-akālim des Suhrāb, Leipzig, 1928 — BAHUG, V.

¹¹⁾ Fakszimilében kiadta *Mizik* 'Ptolemaeus etc.' és a 'kitāb surat al-ard' mellékleteiben. A „rubinsziget”, a Nilus és Nacolis térképe megjelent átirásban *Müller* 'Mappae Arabicae' I, 1, 11–13. old. Müller átirása nagy kritikával kezelendő, nemarabistát könnyen félrevezetheti.

¹²⁾ *Mzik* Khuwāzizmi adatai alapján eddig a következő területek térképét rekonstruálta: *Afrika* (l. 'Afrika etc.' c. munkája függelékét), *Albania* (l. Beiträge zur Kartographie Albaniens' 628 old.) és *Délkelet Ázsia* (l. 'Parageographische Elemente in den Berichten der Arabischen Geographen über Südostasien' — Separatabdruck aus 'Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients.' hgb. von H. *Mzik*, Leipzig und Wien, 1929. 178—9. old.)

¹³⁾ Az arabbetűs nevek átírásában az arab nyelvkincs neveinél a klaszszikus kiejtést vettük figyelembe. Ezeknél az átírás nem ütközik különösebb nehézségekbe. Ellenben annál nehezebb a görögből vett arabbetűs neveknek latin betűkkel való visszaadása. A diakritikus pontoknak elhanyagolása, vagy nem kellő helyre rakása az amúgy is könnyen összetéveszthető arab betűk olvasását igen bizonytalanossá teszi. Itt a következő elvet követtük: ha az arabbetűs név görög megfelelője kétségtelenül megállapítható volt, akkor az átírás a görög név alapján történt. Ellenkező esetben szigorúan ragaszkodtunk az arab írásképhez. A szókezdő alif jele = ' : ha a diakritikus pontok hiányában ugyanaz az írásjel b, n, t, f vagy y-nek olvasható, akkor, ilyen esetben ? jelet alkalmaztunk; ha pedig f-nek vagy k-nak, akkor egy (*) csillagot (v. ö. *Mzik*, Parageographische Elemente' etc. 176. old. 7. jegyzet).

¹⁴⁾ Az egyes fokok mellé zárójelbe tett szám azt jelenti, hogy az illető fokszám *Mzik* 'Das Kitāb ſurat al-arḍ'-ban is ugyanezen szám alatt található.

¹⁵⁾ Utasítás a partvonal megrajzolásához. Tailasān a turbānnak a vállra leereső csúcsa. Itt hosszú, szabályos, de nem tulságosan mély öblöt jelöl.

¹⁶⁾ Kuwāra jelenti a szárazföld mély benyúlását a tengerbe.

¹⁷⁾ v. ö. *Miller* MA, I, 1. füzet 13. old.

¹⁸⁾ Térképünkön nem látható.

¹⁹⁾ A minden egyes hegynél megadott szín és csúcsirány utasítás a térképrajzoláshoz. Kuw. eltér Ptol.-tól a hegyek fekvésének meghatározásában: nem egyszerűen csak a középpontot adja, hanem a kezdő- és végpontot.

²⁰⁾ Bővebbet l. 'Kitāb ſurat al-arḍ', Einleitung, S. XXIV.

²¹⁾ *Mzik* 'Parageographische Elemente' etc. 185—6. old. 19. jegyzet.

²²⁾ Ez a két folyó (1255—1256) partrészen ér el a tenger.

²³⁾ A „YWN” és „NWN” az „Alān” név elferdítése; l. alább.

²⁴⁾ E szigetek Idrisinél a következők: 1. ġezira ġadū al-'akiz (= 1544); 2. ġ. siākūna (= 1545); 3. ġ. sahilān (= 1546); 4. ġ. siākūna (= 1547). *Miller* MA, I, 2. V. tábla.

²⁵⁾ v. ö. El. „Derbend.”

²⁶⁾ *J. Marquart*: *Erānsahr nach der Geographie des Pa. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901. — Abh. d. kgl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen, phil.-hist. Kl. N. F. III, 2.) — 95. old.

Földrajzi Közlemények, 57 (1929.) 6-7.

kapható!

CSÖKE SÁNDOR: A sumér ősnyelvtől a magyar élő-nyelvig. A szerző alapvető munkája. Még pár példány kapható. Keresett munka!

123 oldal,

FÜZVE 3 USA \$

FEHÉR M. JENŐ : Az avar kincsek nyomában. A Frank Birodalom által elorzott kincsek sorsa, nyomról nyomra követve Európa kincstáraiban.

230 oldal, 48 képtábla, DISZKÖTÉS 6. - USA \$

FEHÉR M. JENŐ : Korai avar kagánok. A 250 éves Nyugati Avar Birodalom kialakulása Európa szívében, első kagánjai Bizánc 627. évi ostromáig.

246 oldal, képtáblák, 4 térkép. DISZKÖTÉS,

6. - USA \$

FEHÉR M. JENŐ : Középkori magyar Inkvizíció. Az eddig ismeretlen Kassai Kódex alapján megírt ősi, magyar gyógyítási módszerek, vallási hiedelmek mestereit a táltosokat üldöző inkvizíció története. Tudományos-népszerű kiadás.

500 oldal, bőséges irodalom. BŐRKÖTÉS BEN

6. 30 USA \$

FEHÉR M. JENŐ : Táltosok és Bakók. Őshitünk táltos-regős adatai, az egész Magyarországot behálózva...

192 oldal,

FÜZVE 3. 50 USA \$

SZABÓ ISTVÁN : Özönvitzől napjainkig. Az egész magyar őstörténelem csengő ritmusu versekben. Fiatal ausztrál költőnk 54 oldalas munkája.

1. 25 USA \$

TORMA ZSÓFIA : Sumér nyomok Erdélyben. (Jáki Gábor gondozásában és mellék tanulmányával a magyarországi sumér leletekről.)

225 oldal, sok képtábla, DISZKÖTÉS 5. - USA \$

A jelzett műveket áruk előzetes beküldésével és 1. - USA \$ légiposta és biztosítási felárral, mint többlettel azonnal küldjük

CIMÜNK : Eugenio M. Fehér, C. C. 5484 C. C. BUENOS AIRES Argentina.

Ephraim, Missionär von *Touρχία*.

Irta: JULIUS CZEBE

Ein Beispiel für den Bedeutungswandel eines byzantinischen Landnamens.

Die Byzantiner haben fremde Völker und Länder nicht immer mit deren individuellen, sondern meistens mit den in Byzanz hergebrachten, traditionellen, eventuell vollständig veralteten Namen bezeichnet. Insbesondere können die Ungarn sich der größten Vielfältigkeit ihrer Benennungen rühmen. Durch sieben Jahrhunderte der byzantinischen Literatur werden sie in buntem Durcheinander mit den Namen *Τούρκοι*, *Ούγγροι*, *Ούννοι* und *Παίονες* genannt, doch kommen auch andere, wie *Μεγάρη*, kaum sicher *Μαζάροι*, und für den nach Armenien verschlagenen Zweig *Σαβαρτοιάσφαλοι* und *Σεβόρτιοι*, vielleicht für das ganze Volk auch *Σκύθαι* vor. Auch werden ihre Wohnsitze, wenn sie nicht mit speziellen Namen, wie *Λεβέντελ* oder *Ἀτελκουζού* bezeichnet sind, im allgemeinen *Ούγγρῖα*, *Παιονία* und *Τουρχία* genannt. Die diesbezüglichen Fragen sind (doch mit Ausschluß der Ländernamen) in einer, vornehmlich durch J. Marquarts Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig 1903) angeregten Arbeit von E. Darkó¹⁾ vielfach mit Glück angegriffen, wenn auch weder Vollständigkeit des Materials noch immer unanfechtbare Ergebnisse erreicht wurden. Ich möchte diesmal ein merkwürdiges kleines Detail erörtern, das bis jetzt unbeachtet blieb und dessen Zusammenhang mit dem hier berührten Fragenkomplexe selbst denjenigen Forschern, die sich mit den entsprechenden Texten beschäftigten, entging.

Als Vorbereitung schicke ich einige gesicherte Tatsachen voraus.

Es steht fest, daß der Volksname *Τούρκος*, folglich der Landname *Τουρχία* auch, den Byzantinern durch persische Vermittlung seit dem VI. Jahrh. allmählich geläufig wurde²⁾ und man darunter zu verschiedenen Zeiten verschiedene ethnische Gebilde und von ihnen besetzte Länder verstand. Der Name *Τούρκοι* fand im VI. Jahrh. Verwendung

1) A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánczi íróknál. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910. Érték. a nyelv-és széptud. kör XXI. é., die Resultate auch deutsch in dem Aufsätze: Die auf Ungarn bezüglichen Volkanamen bei den Byzantinern. Byzant. Zeitschr. XXI 472-487.

2) Marquart a. a. O. S. 36 ff., Darkó u. a. O. S. 38 f. und 38 ff.

auf die „Türk“, deren Reich sich von Zentralasien aus westwärts bis zum Kaukasus bzw. bis zum Don vorgeschoben hat. Er ging aber noch im selben VI. Jahrh. auf die Chasaren über und blieb seitdem lange Zeit bis zum IX. Jahrh. hinauf für sie in Verwendung, die, einst Untertanen der Türk, später vom VII. Jahrh. an, nördlich vom Kaukasus, zwischen Wolga und Don, selbst ein mächtiges Reich gründeten. Tatsächlich nennt sie noch Theophanes im IX. Jahrh., obwohl der individuelle Name *Χαζάραι* auch ihm und seinen Zeitgenossen bekannt war, doch *Τούρκοι* (einmal mit der Zutat *ἐκ τῆς ἑφίας*) und ihr Land öfters *Τουρκία*.¹⁾ Theophanes ist aber in der Verwendung dieses Namens auf die Chasaren ein letzter Ansläufer, denn diese Mode begann schon lange vorher abhanden zu kommen²⁾ und im IX. Jahrh. treten die Erbschaft der Chasaren die Ungarn an.³⁾ Diese behaupten das Feld bis zum XI. Jahrh., wo sie es vor den Seldschuken und nachher den Osmanen räumen.

Genau so, wie die Chasaren mit beiden Namen, nämlich dem individuellen *Χαζάραι* und dem verallgemeinernden *Τούρκοι*, bezeichnete man auch die Ungarn außer dem im X. Jahrh. vorwiegenden *Τούρκοι* gleichzeitig mit dem für sie im Mittelgriechischen allein individuellen Namen *Ούγγροι*. Dieser Name ist im X. Jahrh. erst spärlich verwendet, bekommt aber später vom XI. Jahrh. an allmählich die Ober-

1) Marquart und Darkó a. a. O.

2) Diese Tatsache ist schärfer als bei den beiden genannten Gelehrten gefaßt in dem bald zu nennenden russischen Aufsatz von V. V. Latyšev, auf Grund von Untersuchungen J. A. Kulakovskijs. Es sind von Latyšev angeführt eine Arbeit von Kulakovskij über die Geschichte des kimmerischen Bosporus am Ende des VI. Jahrh. in *Византизмъ и Грекия* 3 (1896) S. 1 ff. und eine andere über die Geschichte der gotischen Eparchie (in der Krim) im VIII. Jahrh. in *Византизмъ и Грекия* 1 (1894) S. 1 ff. (= *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія* 1894, Febr., S. 173 ff.).

3) Der erste, der die Ungarn *Τούρκοι* nannte, soll nach Darkó a. a. O. S. 44 ff. wieder Theophanes gewesen sein. Es ist hier nicht der richtige Ort, dieser Behauptung ausführlich entgegenzutreten, ich kann aber nicht umhin zu bemerken, daß, so wie der Ausdruck *Τούρκοι ἐκ τῆς ἑφίας*, auch die vier Theophanes-Stellen, ed. de Boor I. Bd. SS. 407₁₁₋₁₄, 409₂₇, 411, 433₁₀, 11 und 436₁₀, 11, m. E. keine entscheidende Kraft besitzen, ich stimme also auch H. Vári, *Byz. Zeitschr.* XIX S. 563 nicht bei. Vielmehr erhebe ich schon hier dagegen Einspruch, daß Leo VI. samt Nikolaos Mystikos und Philotheos umgangen wurde und daß, was am meisten auffällig ist, Georgios Monachos als erste Quelle (in der ung. Fassung des Aufsatzes, als zweite in der deutschen) aus dem IX. Jahrh. angeführt wird, da doch die wohlbekannte Stelle sich in der *Continuatio* des Georgios findet, die ja bekanntlich im X. Jahrh., nach 918, bzw. 963–969 entstanden ist. Daß dies auf Basileios I. bezügliche Legende selbst eine Schöpfung des X. Jahrh. ist, steht auch fest. Vgl. A. Vogt: *Basile Ier empereur de Byzance (887–886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*. Paris 1908 S. 24 und ebenda Ann. 8.

hand¹⁾ und bewahrt dann seinen vorwiegenden Rang bis zum XV. Jahrh. Andere Namen, die hier und da auftauchen, wie die nach attizistischem Vorbild vorgenommene wunder-ame Verschraubung der *Πάννρες* und *Παννολά* in *Παίονες* und *Πατορία*²⁾ oder *Οἱ πῶτοι*, schalten aus unserer Betrachtung diesmal gänzlich aus

Diese seltsame Manier hat ihren Weg auch in solche Literaturen gefunden, die stark unter byzantinischem Einfluß standen, d. h. in die slavischen Literaturen. Wir besitzen z. B. ein vom Gesichtspunkte der byzantinisch-ungarischen Beziehungen wichtiges altslavisches Literaturdenkmal, welches über das Scheitern der byzantinisch orthodoxen Bekehrungsversuche gegenüber der römisch-katholischen Mission, sicherlich nach einem griechischen Original, berichtet und dieses bietet auch nach der byzantinischen Mode des XII. und der folgenden Jahrhunderte als Namen der Ungarn *Неопа, Неоуна*.³⁾ Es ist mir neulich eine ähnliche Art des Kopierens der byzantinischen Nennweise durch russische Texte bekannt geworden und hierüber eben möchte ich auf Grund der vorgetragenen allgemeinen Tatsachen in Einzelheiten Licht verbreiten.

Es wird in der orthodoxen Kirche am 7. März (doch wird in einzelnen Synaxarien auch der 4., 6. und 8. d. M. als Gedächtnistag überliefert) das Gedächtnis der sieben heiligen Märtyrer und Bischöfe von Cherson gefeiert. Diese heiligen Männer verbreiteten im ersten Viertel des IV. Jahrh. das christliche Glaubensbekenntnis auf dem nördlichen Ufer des Pontus und der Mucotis, von der Stadt Cherson als Zentrum aus und fanden dafür den Märtyrertod. Ihre Namen und die Beschreibung ihrer Tätigkeit sowie ihres Martyriums werden insgesamt an den genannten Tagen (nur einer von ihnen, Kapiton, auch am 22. Dezember) erwähnt.

Für uns kommen nur die Synaxarien- und Menüenangaben vom 7., bzw. 4., 6. und 8. März und insbesondere nur die auf einen der Heiligen namens Ephraim bezüglichen in Betracht, in denen das Gebiet der Tätigkeit von Ephraim mit verschiedenen Namen angeführt wird.

1) Ins X. Jahrh. gehört, wie erwähnt, die bis jetzt sicher nachweisbare erste Quelle für *Οὔγγροι*, nämlich die *Continuatio Georgii*. Die Quellenliste gestaltet sich auch von da an erheblich anders als bei Darkó a. a. O. S. 4.

2) Auch da führt die Reihe nicht Joannes Kinnamos, sondern Eustathios ein, und auch als zweiter kommt noch immer vor Kinnamos wahrscheinlich Tzetzes.

3) Zuerst publiziert und kommentiert durch Jagić-Thallóczy-Hodinka in *Bzázatok* 30 (1896) S. 200. Zu selben Text kommen auch die Namen *Орпу* und *Марепа* vor. Sowohl der griechische Urtext wie die slavische Übersetzung sind eben auf Grund der Benennung der Ungarn als *Неопа* frühestens ins XII. Jahrh. zu datieren.

Hierfür liegt ein ziemlich reiches Material in den Publikationen von Delehaye¹⁾ und Latyšev²⁾ zur Vergleichung vor; es fällt einiges Brauchbare sogar aus Acta Sanctorum, Martius, I. Bd. S. 639 ff. ab. Wir verfügen im ganzen über zwölf griechische und drei russische Texte, datiert vom X. Jahrh. an bis ins XVII. Jahrh. hinauf.

Die Texte lassen sich je nach dem Namen des Landes, wo Ephraim wirkte, in 4 Gruppen einteilen:

1. An 5 Quellenstellen ist Συθία direkt angegeben, und zwar: a) im Sirmondianus selbst³⁾, b) in dem bei Delehaye mit D bezeichneten cod. (= Paris. gr. 1587, olim Colbert. 1892, Regius 2475. 3. saec. XII.)⁴⁾, c) im cod. Mosquensis No. 296 Vlad. saec. XVI.⁵⁾, d) in einer mit dem vorhergehenden wörtlich übereinstimmenden Menäenstelle in AA.SS.⁶⁾, e) in einem späten russischen Texte bei Latyšev⁷⁾.

2) Die Angaben von 3 Handschriften sind nicht direkt zu ermitteln, da sie von Delehaye nicht abgedruckt sind; ich schließe in ihnen nur

1) Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ex codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis Synaxariis molestis opera et studio Hippolyti Delehaye. Bruxellae 1902.

2) В. В. Латышев: Жития св. епископов Херсонских. Исследование и текст. (= V. V. Latyšev: Die Lebensbeschreibungen der hll. Bischöfe von Cherson. Untersuchung und Texte.) Записки Императорской Академии Наук (= Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg). VIII série. Classe historico-philologique. Vol. VIII No. 3. St.-Petersbourg 1906. Vgl. oben S. 107 Anm. 2. Die Rezension dieser Abhandlung von S. Zebelev im Žurnal des Ministeriums der Volksaufklärung, N. S. XI. Bd., 1907, September, S. 231—238 (vgl. Byz. Zeitschr. 17 [1908] S. 267) ist nur freilich zur Zeit unzugänglich. Es ist mir auch die Arbeit von S. Šestakov: О началѣ христіанства въ Херсонѣ (= Über den Anfang des Christentums auf der Chersones) in Serta Dorysthenica, Sbornik zu Ehren J. A. Kulakovskijs. Kiev 1911, leider unzugänglich. Ich bemerke nur noch, daß die Arbeit von E. Golubinskij: Херсонскіе священнослужители память которыхъ вѣнчается 7-го Марта (= Die Chersonischen Märtyrer, deren Andenken am 7. März gefeiert wird). Публичнаго отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Акад. Наук (= Bulletin der Abteilung für russische Sprache und Literatur der Kais. Akad. d. Wiss.), 1907, XII, 1. St. Petersburg 1907, S. 263—272 nichts für unser Thema Wichtiges enthält.

3) Delehaye a. a. O. S. 517; (Heron, Bischof von Jerusalem, entsandte) εἰς μὲν Συθίαν Ἐφραίμ. Das Alter des Sirmondianus ist nicht genau ermittelt, viel spricht aber für das X. Jahrh. Vgl. Byz. Zeitschr. 18 (1909) S. 104 f. und 21 (1912) S. 306 f.

4) A. a. O. S. 513₁₀; (sie werden entsendet) ἐπὶ τὴν τῶν Ταυροσκυθῶν χώραν Ἐφραίμ μὲν εἰς Συθίαν. . .

5) Latyšev a. a. O. S. 63₁₀; (Апостолъ . . . ἐπὶ τὴν Ταυροσκυθῶν χώραν) Ἐφραίμ <τὸν δοῦλον> εἰς τὴν Συθίαν. . .

6) Mart. I. Bd. S. 642 (nur lateinisch): (. . . missi . . . sunt . . . in Tauroscythiscam regionem) Ephraim quidem in Scythiam. . .

7) A. a. O. S. 75₁₁; Εφραεμ γε ε' Οσιφῶν. . .

ex silentio auf *Σουθλα*. Dies sind die bei ihm so bezeichneten: a) H (= cod. Hierosolymitanus S. Crucis 40, olim laurae S. Sabae (2), saec. X—XI.)¹⁾, b) Bc (= Abschrift eines mutilierten Cryptoferratensis saec. XI.)²⁾, c) Ce (= cod. Parisinus 1624, olim Mazarinacus, Regius 3013, saec. XIII.)³⁾.

3. *Τουρξα* oder eine Variante dafür steht an folgenden Stellen: a) und b) in dem berühmten Synaxarium, richtiger Menologium Basileios' II., dessen Handschrift bei Delchaye als B bezeichnet ist (= cod. Vaticanus graecus 1613, saec. XI.)⁴⁾, c) in dem cod. Mosquensis synod. No. 376 Vlad. saec. XI.⁵⁾, d) in dem cod. C Delchayes (= cod. bibl. Univ. Messanensis 103, olim 9c, saec. XII.)⁶⁾, weiters in den alten russischen Texten: e) in einer russischen Handschrift No. 992 der Moskauer Synodallibothek (Alter?)⁷⁾, f) in der sog. Сунрасльская миня aus dem XI. Jahrh.⁸⁾.

4. Ganz für sich allein steht endlich die russische Макарьевская миня aus dem XV.—XVII. Jahrh., die den Heiligen zu den „Ugri“ ziehen läßt.⁹⁾

Die ersten zwei Gruppen lasse ich ganz außer Acht, ich bemerke nur, daß *Σουθλα* auf eine sehr alte Überlieferung zurückgeht, und beschränke mich auf die beiden letzten.

Daß der Landname *Τουρξα* zum Zeitpunkte des Ereignisses, d. h. der Missionstätigkeit der Heiligen durchaus nicht paßt, liegt auf der Hand. Im IV. Jahrh. kannten die Byzantiner türkische Völker überhaupt nicht, jedenfalls bauten solche Völker auf dem fraglichen Gebiete nicht. So ist die Verwendung dieses Namens eine Art Anachronismus, es spiegelt sich die Kenntnis eines späteren Zeitalters in ihr. Welches Zeitalters aber? Die Entscheidung dieser Frage hängt davon ab, wie man *Τουρξία* identifizieren und chronologisch fixieren kann. Latyšev¹⁰⁾

1) A. a. O. S. 613₁₆. 2) A. a. O. S. 620₂₆. 3) A. a. O. S. 605₆₃.

4) Migne, Patrologia Graeca Bd. 117, Col. 344: 'Ἐπὶ τῆς βασιλεῖας Διοκλητιανοῦ Ἐφραίμ ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἀπέστειλεν ἐπισκόπους, εἰς μὴν Τουρξίαν Ἐφραίμ . . . Die Entstehungszeit des Menologiums ist wohl um die Wende des X/XI. Jahrh. zu setzen. Vgl. Latyšev a. a. O. S. 18. Derselbe Menologientext ist in AA SS. a. a. O. S. 640 lateinisch angeführt (b).

5) Latyšev a. a. O. S. 68₁₄: 'Ἐφραίμ χειροτονεῖ τὸν ἀδελφὸν καὶ τοὺς μέγιστος τῆς Τουρξίας ἐπίσκοποι.

6) A. a. O. S. 516₄₁: (ἐπὶ τὴν Ταυροκενθίων χώραν Ἐφραίμ καὶ βασιλεῖα) Ἐφραίμ μὴν εἰς Τουρξίαν . .

7) Latyšev a. a. O. S. 68_{9, 12}: (Ephraim wird zum Bischof ordiniert und entsendet) вл. страна туркскѣа. Die Heiden sind Т²и.

8) Latyšev a. a. O. S. 68_{9, 11-12}: СТРАНЫ ПОГАНЬСКЫЯ.

9) Latyšev a. a. O. S. 74₄: Ефрема въ Оугри.

10) A. a. O. S. 16f.

hat schon diesbezüglich auf Grund von Kulakovskijs Arbeiten¹⁾ ein richtiges Resultat erzielt. Er meint, *Τουρχία* sei das Chasarenland und das Original, eine der uns erhaltenen (ihm damals allein bekannten) längeren Fassungen, nämlich cod. Mosqu. synod. No. 376 Vlad., sei spätestens im VII. Jahrh. entstanden, weil der individuelle Name *Χαζάρης* von da an in der byzantinischen Literatur den allgemeineren *Τούρκοι* zurückgedrängt hat. Latyševs lokale Identifizierung ist durchaus richtig; zieht man aber die ungemeine Zähigkeit der literarischen Traditionen der Namensgebung an fremde Völker bei den Byzantinern in Betracht, die in Bezug auf die Chasaren durch Theophanes bezeugt ist, so wird man seine chronologische Fixierung nicht unbedingt überzeugend finden; das Gleichnis *Τουρχία* = Chasarenland hat seine Gültigkeit vom VI. Jahrh. an bis ins IX. hinauf. In dieser Periode hat man wohl immer neben anderen Bezeichnungen auch *Τουρχία* sagen können, ohne je mißverstanden zu werden.

Was geschah aber, als die Zeit der Mode, unter „Türken“ die Chasaren zu verstehen, vorüber war? Eben darin besteht das tiefere Interesse des uns beschäftigenden Details, daß es die mit dem Bedeutungswandel eingetretenen Störungen lehrreich spiegelt.

Die russischen Übersetzer standen offensichtlich hilflos dem Rätsel gegenüber, welches Land eigentlich *Τουρχία* sein sollte. Die Handschrift Nr. 992 der Moskauer Synodallibothek (Alter unbekannt) übersetzt einfach: „страны турки́нскі(а)“, d. h. (osman) „türkische Gegend“ und spricht auch nochmals von „Тѣрѣ“, d. h. „(osman) Türken“. Die Синапольскій мѣст (XI. Jahrh.) schreibt, um der Schwierigkeit aus dem Wege zu gehen, „страны поганѣскыѣ“, d. h. „heidnisches Land“. Das erste ist Unsinn, das zweite bekundet eine zage Verlegenheit. Dies alles hat die byzantinische Manier verursacht. Aber mehr noch, was besonders lehrreich ist. Anstatt *Τουρχία* schreibt der dritte, späte russische Text, der der Макаренскій мѣст (XV—XVII. Jahrh.), „Ὀγγρά“, d. h. „Ugri“, so viel als „Ungarn“.

Nun, die Abstammung dieses Textes ist klar. Latyšev hat schon richtig gesehen, daß der russische Menäentext eine Übersetzung des entsprechenden Kapitels vom Menologium des Kaisers Basileios II. ist, ferner, daß die Übersetzung etliche Abweichungen vom Original aufweist. Er bemerkt aber zum fraglichen Punkte nur so viel: „von diesen Veränderungen sei der Ersatz des Wortes *Τουρχία* durch *Ὀγγρά* besonders interessant.“²⁾ Die einfache Konstatierung „interessant“ besagt freilich nichts. Es gilt oben den Grund zu ermitteln, weshalb der

1) Vgl. oben S. 107 Anm. 2.

2) A. a. O. S. 22 und ebenda Anm. 2.

russische Übersetzer im XVI.—XVII. Jahrh. auf die Idee gekommen ist, anstatt „Türk“ „Ungarn“ zu sagen. Es handelt sich darum, festzustellen, was in seinem Original stand, ob er *Τούρκοι* oder etwas anderes darin las.

Wollte man annehmen, er sei von selbst auf die Idee gekommen, so hieße das annehmen, daß er durch eingehende Lektüre der Byzantiner über den Bedeutungswechsel des Wortes *Τούρκοι* orientiert war. Mag man dies auch einräumen, viel Wahrscheinlichkeit hat es nicht für sich. Zur Unterstützung könnte ich nur einen Beleg beibringen. Die Gleichsetzung des hier erwähnten „Türkenlandes“ mit dem Wohnsitze der „Türken = Ungarn“ auf Grund eigener Beobachtung findet sich im XVII. Jahrh. in AA. SS. a. a. O. S. 641, wo Papebroch sagt: Ephraim „ad Scythas profectus aut Turcos, quos olim ad Danubium habitasse ostendimus VII Februarii ad Vitam S. Lucae iunioris cap. 8. Not. d“. Am betreffenden Orte, AA. SS. Febr., II. Bd., S. 95, in der Lukas-Vita, findet sich tatsächlich eine richtige Identifizierung der *Τούρκοι* mit den Ungarn¹⁾, und diese ist dann auf den Monologientext übertragen worden. Selbstverständlich fälschlich, denn die *Τούρκοι* der Lukas-Vita, d. h. die Ungarn, wohnten zum Zeitpunkte der in der Vita erzählten Ereignisse im heutigen Ungarn, zu Ephraims Zeit aber, ja sogar durch ganze 5 Jahrhunderte nachher, hielten sie sich noch außerhalb der damals bekannten Welt auf. Denselben Irrtum wie Papebrochius kann wohl der russische Übersetzer auch begangen haben, dieser Fall setzt aber doch Kenntnisse voraus, die ich ihm nicht so leicht zutrauen möchte.

Ich suche vielmehr auf byzantinischem Boden den Schlüssel des Rätsels. Byzantinische Leser und Abschreiber mochten es sehr gut wissen, wie es mit Namen fremder Völker und Länder stehet, wie diese einem Bedeutungswechsel unterliegen. Einem von ihnen konnte es sehr gut bekannt sein, daß die *Τούρκοι* dasselbe Volk wie die *Ούγγροι* seiner Zeit seien, und er hat dies, wenn nicht in den Text setzen, so doch wenigstens am Rande der Handschrift notieren können. Das mochte sehr früh, gleich von der Entstehungszeit des Menologiums Basileios' II. an wann immer geschehen, da die Namen *Τούρκοι* und *Ούγγροι* vom X. Jahrh. an abwechselnd gebraucht wurden. Man wird aber freilich besser tun, einen späteren Zeitpunkt vorzuziehen, wo das Wort *Τούρκοι* nichtlich nachläßt und wo es durch das gemeinverständliche *Ούγγροι* ersetzt wird, — der terminus a quo kann das XII. Jahrh. sein. Der russische Übersetzer kann einen solchen, mit

1) Über die Schicksale dieser Lukas-Vita habe ich eine kurze Notiz schon in *Egypstos Philologiai Közöny* 42 (1918) S. 166 geliefert. Sie ist also in mehr als einer Hinsicht wichtig.

einer auf die *Toûρχοι* bezüglichen Randnotiz versehenen, eventuell sogar auf *Οὔγγροι* verbesserten Text als Original vor sich gehabt haben. Die Schuld der falschen Identifizierung trüge demnach ein Byzantiner.

Diese Annahme wird wohl durch einen ähnlichen, von mir früher beobachteten und gelegentlich¹⁾ erwähnten analogen Fall empfohlen. Die Ungarn wurden im XII. Jahrh. von Joannes Kinnamos und im XIII. Jahrh. von Niketas Akoninatos auch *Οὔννοι* genannt. Nun habe: 3 Abschreiber auf dem Rand zu einer Stelle von Anna Komnena (gleichfalls vom XII. Jahrh.), wo die Rede von *Οὐννικῆς στρατιᾶς* ist²⁾, unter dem aber ein kumanisches Heer zu verstehen ist, die falsche Notiz: *Οὔγγρικῆς* geschrieben.

Zu ähnlichen sinnlosen Identifizierungen wurden die Byzantiner durch die schrankenlose archaisierende Tendenz, ein Grundübel des byzantinischen Geisteslebens, nur zu oft verführt.

(Byzant. Zeitschr. 25. (1925.)

1) *Egyptologica Philologica* Kézleány 42 (1918) S. 166.

2) *Ed. Bonn* I Bd. S. 354 = *ed. Reifferscheid*, I. Bd. S. 342.

Les réductions catholiques du pays des Ordos

JOSEPH VAN HECKEN C.I.C.M.

A cause de leur analogie avec les missions des Jésuites au Paraguay (1620—1750), et de leur caractère distinctif de concentration homogène de catholiques autour d'une église, nous appelons réductions, les villages chrétiens, fondés par les missionnaires de Scheut dans le pays des Ordos, entre 1879 et 1945.

Avant de montrer cette analogie, jetons d'abord un coup d'œil rapide sur la bibliographie tant étrangère que chinoise, ayant traité ce sujet. Dans leurs études générales sur la colonisation de la Mongolie par les Chinois, les auteurs occidentaux ne font presque pas mention du concours que, par la fondation de ces villages, les missionnaires de Scheut ont prêté au développement économique et social de la colonisation chinoise du pays des Ordos.¹

Les voyageurs, qui ont traversé ce désert, ouvert par les missionnaires de Scheut à l'agriculture chinoise dans des sections importantes, consacrent à peine quelques phrases à cette œuvre civilatrice.²

Quant à l'abondante bibliographie chinoise, qui traite de la colonisation du pays des Ordos, elle observe de préférence une attitude antipathique, sinon hostile.³

- ¹ George B. Cressey, *Chinese Colonisation in Mongolia: A General Survey*, dans *Pioneer Settlement*, American Geographical Society, New York (1932), pp. 273-287. — Paul Wilm, *Agriculture Methods of Chinese Colonists in Mongolia*, *Chinese Economic Journal*, I, 1023-34 (1927). — John Lossing Buck, *Landutilisation in China, a study of 16 786 farms in 168 localities and 32 256 farm families in twenty two provinces in China. 1929—1933*. Shanghai China. — W. R. Carles, *Problems in Exploration: Ordos*. Geographical Journal. 1909.
- ² Gr. N. Potanin, *Tangutsko-tibetskaya okraïna Kitaya i central'naya Mongoliya*. Moskva, 1950, Chap. III et IV, pp. 78-156. (Première édition à St. Pétersbourg 1893). — William Woodville Rockhill, *Diary of a Journey through Mongolia and Tibet in 1891 and 1892*. Washington Smithsonian Institution 1894, pp. XX. 413. — id., *The Land of the Lamas, notes of a Journey through China, Mongolia and Thibet*, New York. The Century Co 1891, pp. VIII, 399. — Count Lesdain, *From Peking to Sikkim Through the Ordos, the Gobi desert*. London, John Murray, 1908, pp. XII, 301. — Henri Marie Gustave d'Ollone. *Les derniers barbares. Mission d'Ollone*. Paris, P. Lafitte & Cie. 1911. Cfr. T'oung Pao, serie 2, Vol. 10, pp. 87-88. — Albert Tafel, *Meine Tibetreise, eine Studienfahrt durch das nordwestliche China und durch die Inner Mongolei in das östliche Tibet*. Seconde édition 1923, pp. IV, 499. — George B. Cressey, *The Ordos Desert of Inner Mongolia*, dans *Denison University Bulletin*, Vol. XXXIII, n° 8. Granville, Ohio, Oktober 1933, pp. 155-248. — Un jugement plus exact est présenté par le P. Licent dans son livre *Hu a n g - h o P a i - h o*. Comptes rendus de dix années (1914—1924) de séjour et d'exploration dans le bassin du Fleuve Jaune, du P a i - h o et d'autres tributaires du Golfe de P e - t c h e u - l y. Tientsin, 1924. — Schuyler Camman, *The land of the Camel*. The Ronald Press Company. New York, 1947.
- ³ Dans un simple article, il est impossible d'étudier à fond les travaux littéraires chinois, qui traitent la question de la colonisation de la Mongolie en général et du pays des Ordos en particulier. Nous citons seulement les principaux ouvrages. Chang Yin-t'ang M. A. (Liverpool), *The Economic Development and Prospects of Inner Mongolia (Chahar, Suiyuan and Ningsia)*. The Commercial Press. Shanghai, China. 1933, pp. XIV, 243. Chap. V. *The Northwest as a field of Chinese Colonisation*, pp. 167-197. — King F. H., *Farmers of Forty Centuries (1927)* (Ces deux livres sont en anglais). — Chou Chin-hsi, *Le défrichement du Ho-t'ao (Ap. 14)* Chap. II *Le canal Huang-t'u-la-hai*. — Lü Hsien et Wang Wên-

Parmi les missionnaires du pays des Ordos eux-mêmes, S.E. Mgr. C. van Melckebeke excepté⁴ aucun n'a étudié spécialement la méthode appliquée à leur apostolat.⁵

Dans un recueil de documents sur la vie apostolique de S.E. Mgr. Alphonse Bermyn⁶, qui a été le propagateur principal de cette méthode, nous-mêmes nous avons omis de fixer cette méthode dans son cadre historique et géographique. Nous avons éparpillé ses divers aspects au lieu de les réunir en un seul faisceau, qui aurait fait voir son importance et son mérite.

Cette lacune, nous nous sommes proposé de la combler par cet article. Notre première partie montrera comment les missionnaires de Scheut se sont adaptés à la situation particulière, dans laquelle ils se sont trouvés et comment, par le courant des événements de l'infiltration chinoise dans le pays des Ordos, ils ont été entraînés dans cette forme particulière d'apostolat.

Nos sources d'information sont en majeure partie des documents chinois et mongols inédits des archives du diocèse de Ning-hsia⁷, l'ancien vicariat de la Mongolie Sud-ouest (Ordos); ensuite des lettres inédites de missionnaires, conservées dans les archives de la Congrégation du C.I.M. Scheut (Belgique); en outre une collection de documents mongols inédits, recueillis par S.E. Mgr. A. Bermyn, conservée par le R. P. A. Mostaert et enfin une cinquantaine de livres ou articles chinois.⁸

ch'ih, Description de Lin-ho (Ap. 22), Vol. II, pp. 1-4. — Ting Hsi-k'uei et Pai Han-chang, Description de Ching-pien (Ap. 5), Vol. II, Rapport du sous-préfet Ting Hsi-k'uei. Chang P'êng-i, Description et cartes du Ho-t'ao (Ap. 15), Chap. IV, Occupation et Colonisation, où l'auteur copie le rapport de Ting Hsi-k'uei. — Chang Ting-i, Annales de Sui-yüan (Ap. 29). Chap. X, La colonisation du territoire mongol. — Rapport d'une enquête du Ho-t'ao (Ap. 38). La colonisation du Ho-t'ao, pp. 160-190. — La Revue Yü Kung (Ap. 41) passim, mais surtout le n° 65. Ce numéro entier examine diverses questions qui se rapportent à la colonisation de la section nord-ouest du pays des Ordos et rappelle en deux pages l'œuvre de l'Eglise catholique (Ap. 32). — Chinese Economic Monthly, éditée par le Bureau d'Information d'Economie, spécialement les n°s de 1925, pp. 23-27 et le 1926, p. 414. Description succincte de la province de Sui-yüan (Ap. 30). Voyez les sous-préfectures de Lin-ho, de Wu-yüan, de An-pei, de Wu-yeh, de Pao-tou, de Salats'i, de T'och'êng, de Tung-shêng et des sept bannières mongoles.

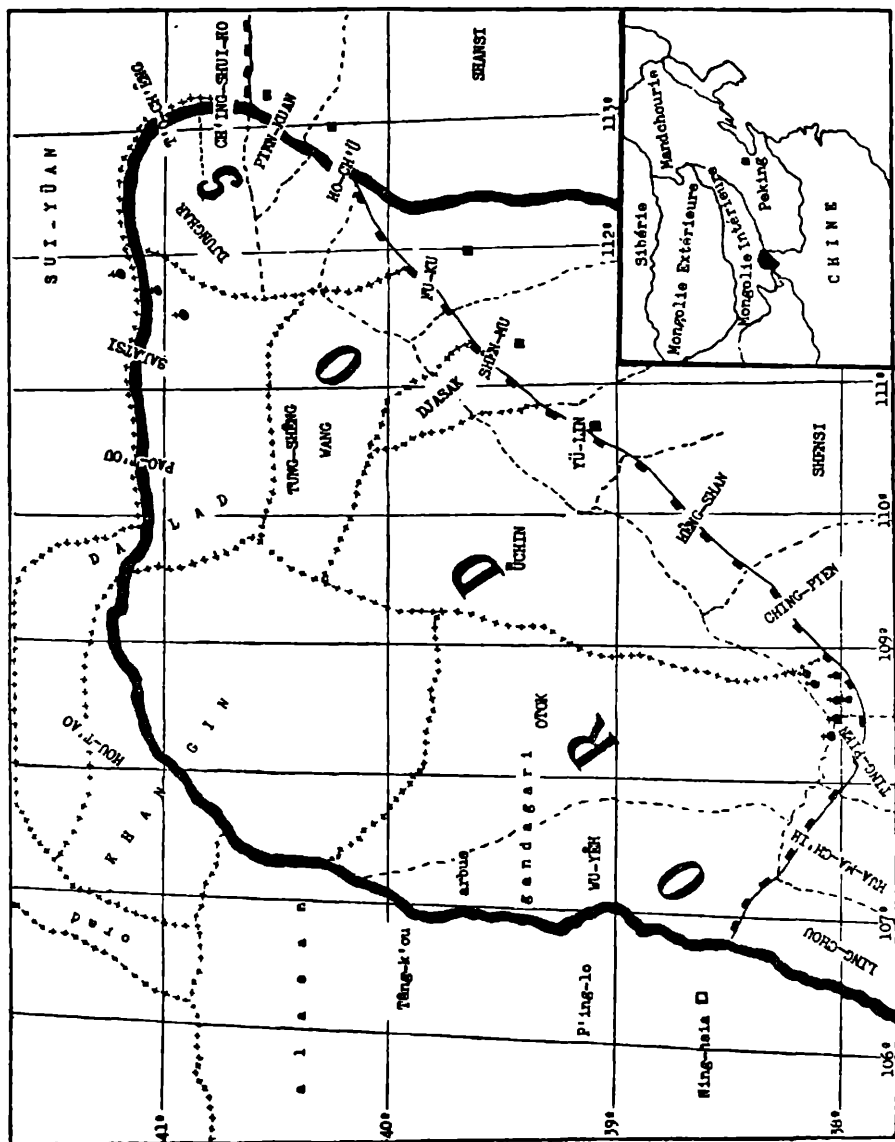
⁴ En Mongolie. L'activité sociale de l'Eglise catholique. Ce travail fut traduit et publié en chinois le 18 décembre 1947 (Ap. 24).

⁵ A. Botty, Aux Ortos, pays et mission, 58 p. Scheut. Séminaires des Missions. 1910. — id. Mgr. Bermyn et son œuvre, dans Missions Catholiques, XLVII, 2398, 1915, 241-242. — Jean Braam, Au pays des Ortos Miss. Cath. 1911. — Remy Van Hyfte, La Crise de nos Chrétientés agricoles, dans China missionary, 1949, n° 2, pp. 133-139.

⁶ J. Van Hecken, Mgr. Alfons Bermyn. Dokumenten over het missieleven van een Voortrekker in Mongolië. J. Hertoghs, Wijnegem. 1947 2 vol. 187 et 153 pp.

⁷ En transcrivant les caractères chinois nous employons la romanisation de Mathew's Chinese-English Dictionary, Harvard, Massachusetts, excepté dans quelques noms propres d'usage courant comme Peking, Shansi etc. que nous écrivons sans espacement. La transcription des mots mongols suit le Dictionnaire Ordos de A. Mostaert C.I.C.M. Troisième Partie, I Index des mots, excepté pour la palatale affriquée, la fricative et la dentale alvéolaire, que nous représentons par c, s et j. Tous les mots mongols, même les noms propres de personnes et d'endroits sont transcrits en langue littéraire, à cause de l'impossibilité de les imprimer en transcription phonétique du dialecte Ordos. Quelques noms d'un usage commun ne suivent pas cette transcription et ne sont pas espacés.

⁸ Les citations de ces sources sont faites de la façon suivante: des pièces des archives du diocèse de Ning-hsia nous donnons la date du document, avec mention entre crochets de la langue, chinoise(c) ou mongole(m), dans laquelle elles sont écrites, suivie des majuscules A(archives) D(diocèse) N(Ning-hsia); des lettres des missionnaires aux archives de Scheut nous donnons la date suivie des majuscules A(archives) S(scheut); des documents mongols de la collection de Mgr. Bermyn, nous donnons la date, suivie des majuscules C(collection) B(Bermyn); des

Dans la seconde partie, nous examinons l'application de la méthode des réductions au pays des Ordos, ainsi que ses résultats. L'étude de cette seconde partie est basée sur notre expérience personnelle, d'un séjour de seize ans dans cette contrée et sur des pièces des archives du diocèse de Ning-hsia et des différentes missions.

Première Partie

L'INFILTRATION CHINOISE DANS LE PAYS DES ORDOS ET LES MISSIONNAIRES DE SCHEUT

Les pays des Ordos, appelé Ho-t'a o par les Chinois et Boro to qoi par les Mongols, est situé dans la boucle du fleuve Jaune, au nord de la grande muraille. Au nord-ouest de cette boucle, la frontière suit à partir de l'embouchure de la rivière Hsieh-ch'êng-ho (en mongol Jebege yin youl)⁹ la rivière Wu-la-ho (en mongol Qayuciu ulayan qatun), ancien lit du fleuve, qui est appelé aussi à partir de l'endroit où il forme la frontière de Dalad, Wu-chia-ho, et rejoint le fleuve jaune à Hsi-shan-tsui-tzû.¹⁰

Le haut plateau des Ordos est un désert, formé au nord-ouest par des dunes de sables mouvants, sans végétation et au centre par la Chaîne du mont Arbus¹¹ et des plaines d'un sol caillouteux et aride. Celui-ci prend un aspect plus accidenté dans la direction du nord-est, où il forme les montagnes Ch'ien-shan. Le sud et le sud-est de ce désert consistent en une zone de dunes, couvertes de broussailles, qui encerclent des plaines basses. Celles-ci ne sont autre chose que d'anciens bassins desséchés, dans lesquels pousse abondamment le lasiagrostis splendens, une herbe très dure, mais très résistante à la sécheresse et qui produit un grain fort nourrissant.

Si l'on excepte la plaine fertile, appelée Ho-u-t'a o, située au nord-ouest entre les deux bras principaux du fleuve jaune, le pays des Ordos répond moins aux exigences d'une vie de laboureurs fixés au sol, qu'à celle de pasteurs nomades.

Il convenait donc parfaitement aux tribus mongoles nomades, qui s'en emparèrent vers 1470, par la force des armes en chassant les Chinois.¹²

livres et articles en chinois, nous donnons dans un appendice à la fin des paragraphes premier et second, le titre complet en chinois avec la traduction. Dans les citations au bas de la page nous mentionnons les premiers mots du titre en français et renvoyons ensuite à l'appendice (Ap.).

⁹ Dans Lois (Ap. 3) Chap. X, p. 38 cette rivière est appelée Tzû-pu-kai.

¹⁰ Cfr. Walther Heissig, Über Mongolische Landkarten, dans Monumenta Serica Vol. IX, 1944. Teil I, B, Karte des Khangin Banners (Ordos), p. 122 ss.

¹¹ Cette chaîne d'environ 100 Km. de longueur est formée par trois collines appelées Arbus, Uran dōsi et Kandagari. Cette dernière est appelée aussi Ulayan modun u ayula et Yin-shan par les Chinois parce qu'il contient du minéral d'argent.

¹² Histoire des Ming (Ap. 10), Chap. 327, l'histoire des Tatan, nom donné aux Mongols pendant la dynastie des Ming, p. 7923 a-7927 a. — Wei Huan, Examen (Ap. 18), Chap. VII, le district de Yü-lin. — Chang Yü, Enquête (Ap. 9). Notes sur le Ho-t'a o. — Description de Yülin (Ap. 42), Chap. IX. — Sanang Setchin, Histoire des Mongols(m). Traduction de Isaac Jacob Schmidt,

Cette armée conquérante mongole s'appelait l'armée des Ordos (proprement «les dix-milles des Ordos»).¹³ Elle était formée de clans¹⁴ groupés sous le commandement d'un chef, nommé jinong.

Après que le jinong Erincin se fut soumis aux Mandchoux en 1635 avec tous les clans de la tribu Ordos, celle-ci fut divisée en 1649, selon la mode mandchoue, en six bannières dont une fut dédoublée en 1736.¹⁵ Dans cet article nous désignons ces bannières sous les noms suivants: Wang, Dalad, Khangin, Otok, Uchin, Djung-ghar et Djasak. Jusqu'en 1950 chaque bannière fut gouvernée par un prince, descendant de Barsabolod, fils de Dayan (1470—1543), qui fut un descendant en ligne directe de l'empereur Tchingis. Ces princes se succédèrent par droit héréditaire, mais avaient besoin d'être confirmés dans leur pouvoir par le gouvernement impérial de Peking. Le prince était assisté par cinq ministres supérieurs et une armée de fonctionnaires subalternes.

Le gouvernement de Peking exerça son autorité sur les Mongols Ordos, par un ministère spécial, appelé Li-fan-yüan, ou ministère des

Geschichte der Ost-Mongolen und Ihres Fürstenhauses. St. Petersburg, 1829, du chap. VI au chap. X, pp. 185-298. — Hsiao Ta-hêng, «Pei-lou Fong-sou», traduction de Henri Serruys, Les coutumes des esclaves septentrionaux, dans Monumenta Serica, Vol. X, 1945, pp. 117-208. — History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty from 1368 to 1634 by D. Pokotilov, Part I, passim; et Part II, Addenda and Corrigenda, par Wolfgang Franke. Chengtu and Peiping 1949, passim.

¹³ Au quinzième et seizième siècles les Mongols Orientaux étaient divisés en six armées appelées tūmen (dix mille): les trois tūmen de droite étaient les Ordos, les douze Tūmed et les Yüngsiyebü (avec les Asud et les Qaracin); les tūmen de gauche étaient les Caqar, les Qalqa et les Uriyangqan. Les Ordos étaient préposés à la garde des «huit tentes blanches de Tchingis», qui sous la dynastie des Ch'ing étaient vénérées surtout à Edjin Khorô dans la bannière de Wang. — En 1939 deux coffres gardés à Edjin Khorô furent transférés, par ordre du gouvernement de Chunking, dans un temple à Hsinglung-shan, à une cinquantaine de Km. au sud-est de Lan-chou, Kansu, où ils furent gardés par des Mongols Ordos. Au mois d'août 1949 le gouverneur du Kansu Ma Pu-fang fit transporter les coffres à la lamaserie de Kumbun, où elles restèrent jusqu'en 1954. Un communiqué de l'International News Service a annoncé que le 23 avril 1954 ces coffres ont été rapportés à Sui-yüan, capitale de la Mongolie Intérieure et seront déposés dans un nouveau mausolée sur la rive ouest du fleuve jaune, c. à d. à Edjin Khorô.

¹⁴ A. Mostaert, Les noms de clan chez les Mongols Ordos, Ordosica, II, pp. 21-54 dans Bulletin n° 9 of the Catholic University of Peking, November 1934.

¹⁵ Dans les actes, livres ou lettres officielles les sept bannières sont désignées d'après leur position géographique: Wang, comme étant la bannière centrale de l'aile gauche, Dalad, comme la bannière postérieure de l'aile gauche, Khangin, comme la bannière postérieure de l'aile droite, Otok, comme la bannière centrale de l'aile droite, Uchin, comme la bannière antérieure de l'aile droite, Djasak, comme la seconde bannière antérieure de l'aile droite et Djungghar, comme la bannière antérieure de l'aile gauche.

Les principaux ouvrages chinois, dont plusieurs ont été édités en mongol, au sujet de l'histoire des Ordos, pendant le règne des Ch'ing, sont les suivants: Mémoires (Ap. 23), Chap. VI, la Confédération des Ordos. — Résumé de l'histoire ... (Ap. 17), Chap. I, f. 21-22. — Biographies (Ap. 4), Chap. 43. — Lois. (Ap. 3) passim. — Histoire des Ch'ing (Ap. 6), pp. 943b-944c. — Cfr. Chang P'eng-i, Descript. et cartes (Ap. 15, Chap. I en entier. Cfr. aussi R. Grousset, l'Empire des Steppes, Payot, Paris, 1938, pp. 587-589.

peuples tributaires, qui envoyait un *chiang-chün* ou maréchal, résidant à *Sui-yüan*. Celui-ci traitait les affaires mongoles au nom du ministère, avec le *Da* ou chef de la Confédération¹⁶, qui jouissait d'une certaine autorité sur les autres bannières.

A part cela, les Mongols conservèrent leur organisation sociale et religieuse, dans la quelle le *Li-fan-yüan* intervint aussi peu que possible. Il favorisait même de son omnipotente influence le développement de l'organisation religieuse lamaïste des Mongols, effectuant ainsi leur pacification et leur affaiblissement en même temps.

Les Mongols *Ordos*, qui à la fin du seizième siècle, faisaient encore trembler le trône de l'empereur chinois, étaient devenus, au dix-septième siècle, des paisibles nomades, menant une vie pastorale, qui leur procurait aisance et bonheur.

Ils avaient conservé un communisme agraire, hérité des ancêtres. Le territoire du pays des *Ordos* appartenait à chacune des sept bannières en dedans ses limites propres et était administré par un prince, assisté de dignitaires et de fonctionnaires subalternes. Le peuple pouvait se déplacer à sa guise, fixer sa tente et paître son cheptel, où bon lui semblait.¹⁷

Deux causes vont entamer l'intégrité territoriale du pays des *Ordos*: la soif de l'or des princes mongols¹⁸ et la convoitise des Chinois, toujours en quête de terres incultes, propres à recevoir l'excédent de leurs provinces surpeuplées.¹⁹

§ I. - L'INFILTRATION CHINOISE DANS LES SECTEURS SUD ET EST DU PAYS DES ORDOS

A. - Depuis la concession de K'anghsi de 1697 à la révolte des Boxers en 1900

A l'époque de la dynastie des *Ming* (1368—1644) la prospérité de la population chinoise très laborieuse, avait été un appât irrésistible pour les bandes de pillards mongols, qui furent un vrai cauchemar pour les

¹⁶ Sous la dynastie des *Ch'ing* les Mongols Orientaux étaient divisés en Mongols de l'extérieur et Mongols de l'intérieur. Ces derniers étaient formés par six Confédérations: celles de *Jirim*, de *Josutu*, de *Juuda*, de *Siliyin youl*, de *Ulayanjab* et des *Ordos* ou *Yekejuu* et par quelques bannières non confédérées comme les *Daqur*, les *Caqar*, les *Tümed*, les *Alasan* et les *Sine toryud*.

¹⁷ Quoique le prince de la bannière ne pût, sans permission du *Li-fan-yüan*, aliéner son territoire ou le laisser labourer par des Chinois, il lui était permis cependant de céder des terrains à des Mongols de sa bannière, comme récompense de services signalés, rendus à la bannière. Un tel terrain s'appelait *shangshara*. Les nobles et les grands dignitaires profitaient principalement de ces faveurs.

¹⁸ A. Tafel, o. c. p. 70 note avec perspicacité: «Durch die Schuld des Adligen und Fürsten, die als Besitzer der besseren und anbaufähigen Landereien die ersten Niederlassungen der Fremden (il entend ici les Chinois) zuließen, ist das Land für Nomaden zu eng geworden».

¹⁹ Cfr. p. ex. Description de *Lin-ho* (Ap. 22), chapitre II, f. 1-2, où l'auteur expose l'histoire de la colonisation du *Hou-t'ao*... «Des régions entières, dit-il, qui appartenaient à l'empereur, restaient incultes, couvertes de ronces et d'épines. C'était à en gémir de dépit.»

Chinois. Ceux-ci furent obligés, pour se protéger, de rebâtir la grande muraille, tombée en ruine.²⁰

Mais d'un autre côté les immenses plaines peu peuplées du pays des Ordos tentaient vivement les Chinois, qui désiraient en faire des déversoirs de leur population trop dense.

Les empereurs mandchoux de la dynastie des Ch'ing (1644—1911), parfaitement conscients du danger imminent d'explosions violentes entre ces deux peuples, qui se haïssaient mutuellement les séparèrent par une zone neutre, le long de la grande muraille, qu'ils appellèrent hêh-chiai littéralement «la frontière noire» c. à d. la limes inculte et que les Mongols désignèrent par le mot qara p'äsa. «L'ancien système de la dynastie, écrit l'auteur de la Description officielle de Shen-mu²¹, consistait à tenir les Mongols bien séparés des Chinois et à prévenir tout mélange, qui aurait causé des désordres». Au nord de chaque sous-préfecture²² le long de la grande muraille, qui forme la frontière entre le pays des Ordos et la Chine proprement dite, il était défendu aux Mongols de venir habiter ou de faire paître leurs troupeaux et aux Chinois de cultiver le sol, dans une bande large de trente kilomètres²³. Il était en outre défendu aux princes mongols de vendre aux Chinois, sans la permission du Li-fan-yüan, des terres appartenant à la bannière ou de leur permettre de défricher les pâturages²⁴.

²⁰ La grande muraille au sud du Ho-t'ao fut réparée dès les premières incursions des Mongols, notamment à Yü-lin et à l'est de Ning-hsia en 1472. Cfr. Li Sou-fang, Ming-tai Pien-ch'iang yen-ko k'ao-lüeh (Examen succinct de l'histoire de la grande muraille à l'époque des Ming), dans Yü Kung, Vol. V, n° 1, Total n° 49, March 1st. 1936, p. 2-3.

²¹ Descript. de Shen-mu (Ap. 35), Chap. III, Appendice. Des. of. de Yü-lin (Ap. 42), Chap. III, f. 4.

²² Les sous-préfectures, bornées par la grande muraille au sud du pays des Ordos sont: dans la province de Shansi: Pien-kuan et Ho-ch'ü; dans la province de Shensi: Fu-ku, Shen-mu, Yü-lin, Huai-yüan (plus tard Hêng-shan), Ching-pien et Ting-pien; dans la province actuelle de Ning-hsia (anciennement une partie du Kansu): Hua-ma-ch'ih (actuellement Yen-ch'ih) et Ling-wu.

²³ Sous la dynastie des Sung (960-1126) une défense pareille existait déjà dans le nord de la Chine. Dans le compte-rendu de son voyage chez les Ju-chên, Hsü K'ang-tsung, écrit: «La frontière entre les Jou-tchen et l'empire des Sung est faite d'une muraille en terre de trois pieds de hauteur. Pour éviter les incidents, il est défendu des deux côtés de la muraille de cultiver la terre dans une zone d'un li (500 à 600 m) de largeur.» Pendant la dynastie de Ch'ing (1644—1911) une pareille zone paraît avoir existé entre la Mandchourie et la Corée. — Cfr. Chavannes, Voyageurs chinois chez les Khitan et les Jou-tchen. J. A. 1897, I, 378. Wieger, Textes Historiques. Ed. 1929, Tome II, p. 1620—1621. — Cfr. Hsiao I-shan, Hist. génér. des Ch'ing (Ap. 7), p. 422-423. — Cette zone fut appelée hêh-chiai ou p'ai-chiai, ce qui d'après l'auteur de la Des. of. de Shen-mu est la même chose et signifie «une terre qu'on ne peut pas labourer». Plus tard, quand cette région fut livrée à la colonisation, une bande très étroite entre la terre défrichée et les pâturages des Mongols fut aussi appelée hêh-chiai ou qara p'äsa. Aujourd'hui certains fragments de cette zone sont encore désignés par ce nom et celui de qoriyul, comme p. ex. les terres de Qotong un youl, de Hai-tzü-t'an à l'est de Yeke siber, T'ou-tao-ho, Ehr-tao-ho et Chin-chi-t'an au nord-est de Yü-lin. Les Chinois ont appelé la zone colonisée huo-p'an-ti et la nouvelle zone neutre après 1743 hêh-chiai. (note 24 est à la page suivante)

Ces sages règlements furent bientôt éludés et la zone neutre ne resta pas longtemps un «no man's land». En effet en 1682 le prince de la bannière de Üchin, Darja (1661-1694)²⁵ reçut la permission de transporter sa résidence dans le hêh-chiai, à 24 Km. de la grande muraille²⁶. A d'autres endroits, près de la rivière Tai-ho p.ex., entre Chien-an-pu et Shuang-shan-pu, comme à Ch'ê-lin-t'a-la, les Chinois, ainsi que le relate le P. Gerbillon²⁷ cultivaient clandestinement certains terrains. Lorsque l'empereur K'anghsi, pendant son voyage de Peking à Ning-hsia, arriva le 15 avril 1697 à la ville de Hêng-ch'êng, où les princes des Ordos vinrent le saluer, Songrab (1682—1709), chef de la Confédération et prince de Otok²⁸ lui présenta une supplique en faveur du défrichement par les colons chinois des terres de Ch'ê-lin-t'a-la et de Su-hai-a-lu ou Suqai aru²⁹. L'empereur ordonna

²⁴ Jois (Ap. 3), Chapitre X, p. 8 et 9. Cfr. Hsiao I-shan, Hist. gén. des Ch'ing (Ap. 7), II, p. 422-423. — Annales de S. Y. (Ap. 29), Chap. X, p. 1.

²⁵ Il est appelé Ta-eh-ran dans la Des. de Yü-lin (Ap. 42), l.c. — Les dates entre () après les noms des princes des Ordos, sont les dates du commencement et de la fin de leur règne. Les dates entre () à la suite des noms des missionnaires des Ordos sont les dates de leur naissance et de leur mort. Nous ne donnons pas de date à la suite des noms des missionnaires encore en vie.

²⁶ Descr. de Shên-mu (Ap. 33), Chap. III, Appendice.

²⁷ Du Halde, Description de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise. A la Haye, Henri Scheuler, 1736, Vol. IV, p. 364, col. b; 367, col. a.

²⁸ Cfr. Biographies (Ap. 4), Chap. 43, Biographie de Songrab.

²⁹ Où se trouvent Suqai aru et Ch'ê-lin-t'a-la? La carte d'Anville dans Du Halde, édition citée, marque ces endroits au sud du pays des Ordos: Suqai aru près de la grande muraille dans la bannière d'Otok et Ch'ê-lin-t'a-la au nord de Suqai aru. Toutes les cartes chinoises du pays des Ordos dessinées pendant les Ch'ing, les marquent au même endroit. Mais la carte mongole de 1739 nomme cette contrée Qarayatu, nom conservé jusqu'ici pour désigner une montagne, que les Chinois appellent Ts'ao-shan. Un peu au nord de cette montagne la carte mongole inscrit suqai près d'un temple de Sangrob. Le nom suqai est employé aussi par Sanang Setchin vers 1662, dans son histoire des Mongols, éd. Schmidt, p. 260. Ce nom est conservé aujourd'hui dans le nom mongol de la ville de Ning-t'iao-liang, Suqai yin bayi sing et dans celui de la rivière Hung-liu-ho, Suqai yin youl. On l'entend parfois aussi dans Suqai yin tala pour désigner la plaine de Shêng ti-t'an. On peut conclure de là que l'endroit Suqai aru se trouve dans le sud de la bannière d'Otok, dans la plaine où fut bâtie plus tard la ville de Ning-t'iao-liang, au nord de la montagne Qarayatu yin ayula. — Le nom de Ch'ê-lin-t'a-la est cité par le P. Gerbillon: «Nous campâmes le long du rivage de ce ruisseau en un lieu nommé Tchel t'ala (37°, 41')» (Du Halde o.c. p. 367 col. a). Les livres chinois après les Mémoires véritables de K'anghsi (Ap. 34) transcrivent tous Ch'ê-lin-t'a-la. L'endroit que le P. Gerbillon nomme «Tchel t'ala» doit se trouver environ à une bonne trentaine de kilomètres à l'est de Suqai yin youl. A cet endroit il y a actuellement une rivière qu'on nomme Ch'ê-yen-ho. Est-ce la rivière dont parle le P. Gerbillon? Ce n'est pas impossible, c'est probable même, car cette plaine a été colonisée dans un temps assez reculé et la petite ville de Chang-chia-pan doit avoir été fondée vers la même époque que Ning-t'iao-liang. Il n'est pas étonnant que le nom mongol de «Tchel t'ala» se soit perdu par cette colonisation. Aujourd'hui les Mongols nomment cette plaine Dörben modun tala, mais ce nom est sans doute la traduction de chinois Szü-pa-shu, nom donné par les Chinois à une partie de cette plaine. Il est vrai qu'au nord de Ning-t'iao-liang se trouve un endroit qui est appelé aujourd'hui encore cel yin usun par les Mongols dans la plaine de Huang-hao-t'ang, également

aussitôt aux lettrés, aux fonctionnaires civiles et aux membres du Li-fan-yüan présents dans son escorte, de tenir conseil et de lui proposer une réponse. Celle-ci fut affirmative à condition «que les Mongols et les Chinois ne se disputent pas entr'eux»³⁰. Cette concession fut la première brèche qui ouvrit le pays des Ordos à l'infiltration chinoise.

Comme il était facile à prévoir, les prairies mongoles, une fois livrées au soc des Chinois, ceux-ci succombèrent de prime abord à la tentation, d'accaparer chaque année un plus grand nombre de terres. Les Mongols, impuissants à les arrêter, prirent ombrage de cette convoitise et le prince de Üshin, Dari rabadan (1698—1734) en sa qualité de chef de la Confédération, réclama à Peking en 1713: «Si l'on ne pose pas des bornes (autour des terres cultivées) les Chinois finiront par s'emparer de nos pâturages». Six ans plus tard le Li-fan-yüan envoya son vice-président La-tu-hun pour régler les affaires entre les Mongols et les Chinois. Seulement, l'envoyé cédant aux instances de ceux-ci, leur ouvrit dans la zone neutre, le long de la grande muraille, une bande de terrain longue de 400 Km. et large de 12 à 18 Km. et dressa des bornes. En revanche les Chinois devaient payer aux Mongols une taxe annuelle, déterminée par le nombre de fermes établies ou de bœufs employés³¹. Depuis lors l'infiltration se poursuivait constamment et prenait vers 1736 une extension sérieuse. «Le territoire mongol, dans la boucle du fleuve jaune, écrit l'auteur de la Description officielle de Yü-lin, était devenu le soutien d'un grand nombre de familles chinoises.»

Les commerçants du Shansi passèrent la grande muraille à la suite des colons et fondèrent les petites villes de Ning-t'iao-liang ou Suqaiyin Bayising, de Qarajai, de Salur et de Chang-chia-pan³², où ils construisirent des distilleries, des huileries et des

défrichée depuis des temps reculés. Il n'est pas impossible que cette plaine soit le Ch'ê-lin-t'a-la de Songrab, mais nous croyons plutôt qu'il s'agit de la plaine de Chang-chia-pan, dans la bannière de Üchin.

³⁰ Mémoires véritables (Ap. 34), Chap. 181, p. 20. Biographies (Ap. 4), Chap. 43 l. c. Desc. et cartes du Ho-t'ao (Ap. 15) Chap. IV. — Des. of. de Yü-lin (Ap. 42) Chap. III, f. 3b. — Des. of. de Ching-pien (Ap. V, f. 15. — Des. of. de Hêng-shan (Ap. 12) Chap. IV, f. 10. — Des. de Shen-mu (Ap. 35) Chap. III, Appendice.

³¹ Cette taxe était limitée à un «tan» de grain (env. 400 Kg.) et 4 bottes de paille, par joug de deux bœufs.

³² Cfr. A. Mostaert, Textes oraux Ordos, p. 245, n° 12 note 2. La carte mongole, dont nous parlions dans la note 29, datant d'environ de 1739, ne marque point ces marchés. Les monuments historiques de la ville de Ning-t'iao-liang ont été détruits en 1868 lors de l'incendie et du pillage de la ville par les Musulmans révoltés. Les plus anciens monuments, qui existent encore sont des piquets en fonte dans la cour intérieure du Lao-yêh-miao, que les Mongols nomment Geser boyda yin sümé. Ces piquets d'environ huit mètres de hauteur, sont des ex-voto offerts à ce temple le 17 octobre 1793 par une distillerie de P'ing-yao dans le Shansi. Deux autres piquets datant du règne de Chia-ching (1796—1820), mais dont j'ai perdu l'inscription, se trouvent devant la porte d'entrée de ce temple et furent offerts par une autre distillerie. Plus ancienne que ses deux ex-voto est une lettre de Kuo Vitalis, un prêtre chinois, du 25 avril 1761, dans laquelle il dit que les chrétiens de cette ville ne se sont plus confessés depuis 1751.

magasins de denrées chinoises, dont les Mongols avaient un besoin urgent. Ces marchands prêtèrent de l'argent aux Mongols et vendirent leurs marchandises, sans exiger le prix immédiatement. Mais après un certain temps, des années parfois, ils exigèrent avec une ténacité juive, propre aux gens du Shansi, le capital et un intérêt exorbitant. A défaut d'espèces ils se « contentèrent » de terrains, qu'ils prenaient au de là des bornes posées en 1713 et qu'ils firent cultiver par des Chinois. Leur infiltration dans les pâturages mêmes des Mongols fut la cause de nouvelles réclamations à Peking en 1743 de la part des Mongols. Une deuxième mission³³ partit de la capitale vers le pays des Ordos. Cette fois aussi, les délégués ménagèrent encore la chèvre et le choux: ils permirent aux Chinois de labourer toute la zone neutre, mais chassèrent les colons trop hardis, qui défrichaient déjà les prairies réservées aux troupeaux des Mongols. En dehors de l'ancienne zone neutre, un nouveau « no man's land », large de 2 à 3 kilomètres fut indiqué et des bornes furent placées du côté des Mongols et du côté des Chinois. Ils instituèrent deux nouveaux fonctionnaires, appelés E h r - f u, qui devaient désormais liquider les disputes entre Mongols et Chinois³⁴.

Après cette nouvelle concession, les Chinois, au lieu de rentrer en Chine après la récolte, comme la loi le stipulait, se fixèrent sur leurs champs et se groupèrent en tumeaux nombreux, tout le long de la grande muraille, dans les bannières de Djunghar, Djasak, Wang, Üchin et Otok³⁵. Les colons devinrent tellement nombreux que le gouvernement confia en 1784 l'administration civile et militaire de cette zone à la juridiction du fonctionnaire de chaque sous-préfecture voisine, sans toutefois avancer les limites de celles-ci au de là de la grande muraille³⁶. Ce fut la dernière mesure générale que le gouvernement de Peking prit avant 1900 en faveur de la colonisation du pays des Ordos le long de la grande muraille. Mais les fonctionnaires mongols³⁷ continuaient à vendre³⁸ clandestinement leurs prairies aux Chinois.

³³ Les chefs de cette mission étaient Bandi, secrétaire du Li-fanyüan et Ch'ing Fu, vice-roi du Szechwan.

³⁴ Ces deux fonctionnaires sont appelés tungji noyan par les Mongols. Un autre fonctionnaire, appelé Pu-yüan, résidait à Ning-hsia, pour traiter les affaires des Chinois et des Mongols.

³⁵ Au sud de la bannière de Otok la zone défrichée est appelée aussi San-shih-li-ti-shan-pien (trente «li» de terrains pour le labourage). Mais les Chinois avaient encore demandé la concession d'une zone de dix «li» de large pour l'élevage Shih-li-ti-mou-yang (dix «li» de terrains pour élevage). Pendant l'été et l'automne les colons chinois habitaient dans des groupes de huttes, appelés «huo-p'an». De là le nom des terres cultivées de huo-p'an-ti. Quoiqu'il fût défendu aux colons chinois d'amener leurs femmes dans le «huo-p'an-ti», après quelques années ils arrivèrent au printemps avec toute leur famille, se bâtirent une demeure durable et ne retournèrent plus dans leur contrée d'origine, c. à d. la Chine proprement dite. De petits villages se constituèrent près des bergeries de ces colons. Certains villages ont conservé leur nom d'origine: Yang-chia-chüan (bergerie de la famille Yang), Shih-chia-chüan (bergerie de la famille Shih), Wang-chia-chüan (bergerie de la famille Wang) etc., situées toutes près de la grande muraille dans la bannière de Otok.

³⁶ Des. de Ho-ch'ü (Ap. 13) Chap. III, f. 15 a.

³⁷ Ces fonctionnaires subalternes des Ordos étaient d'abord le arban qota yin jaryuci, qui était le supérieur immédiat des deux tabun qota. Ceux-ci

Dans la seconde moitié du dix-neuvième siècle, les pâturages réservés aux Mongols de ces cinq bannières, étaient fortement entamés par la colonisation chinoise.

En outre dans le nord-est de la bannière de Dalad, qui n'est pas bornée par la grande muraille, elle a commencé au plus tard sous Chia-ch'ing (1796—1820) ou le commencement de Tao-kuang (1821—1840) comme l'affirme le P. Huc³⁹. Dès ces années des Chinois s'étaient fixés à l'ouest du Baya youl, d'autres à Cayan ergi⁴⁰, à Hsiao-naoerh⁴¹ et à Yin-chiang-yao-tzū⁴². Tous ces colons dépendaient de la juridiction du t'ing de Salats'i⁴³.

La bannière de Djunghar était encore plus exposée à la colonisation que Dalad. Les Chinois firent irruption du côté du fleuve Jaune et du côté de la grande muraille. Le fleuve qui formait la limite nord-est de la bannière, changea depuis 1649 plusieurs fois de lit, se retirant vers le sud-ouest et séparant une bande, longue de 20 à 30 Km. et large de 3 à 18 Km. du reste de la bannière⁴⁴. Du côté de la grande muraille

avaient à leur disposition cinq düise yin janggi ou qota yin janggi, chacun commandait à quatre daruya. Ces daruya étaient aidés par deux Chinois, appelés shou-t'ou et ch'ing-chia, qui levaient les taxes des fermiers chinois (niu-chü-yin-tzū). Il y avait en outre deux fonctionnaires appelés hung-pu, un mongol et un chinois. Ceux-ci avaient les listes des colons chinois, qui avaient été enregistrés à la sous-préfecture voisine, dans les bureaux des villes-frontières, près de la grande muraille. Dans chacune de ces villes il y avait un hung-pu (excepté dans Liu-pu, An-pien et Chuan-ching, qui n'avaient qu'un seul hung-pu à trois). — En Ushin le jaryuci s'appelle qayalyaci; en Djasak cingdur.

³⁸ Chaque fois qu'un terrain mongol était vendu ou loué à un Chinois par les Mongols, un contrat lui était délivré sur lequel était indiqué, si les terres avaient été louées (tsu) ou vendues. Le terme «vendu» était un terme spécial, parceque les terres mongoles «i-ti» ne pouvaient être vendues. On écrivait «t'ui» (transférer) au lieu de «mai» (vendre). Ensuite les limites du terrain et la somme à payer immédiatement, étaient stipulées, ainsi que toutes les charges auxquelles les Chinois devaient se soumettre. Le contrat du hung-pu portait le sceau de la bannière, celui du hêh-pu n'en avait pas. Souvent un double contrat était signé, qui est appelé ho-t'ung.

³⁹ Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine pendant les années 1844, 1845 et 1846, par M. Huc. Tournai. J. Casterman 1850, pp. 132-134.

⁴⁰ Lievens Alfons, Mijn verblijf te Tsjagan-ergai, dans *Annalen van het Genootschap der H. Kindsheid*, Gent, n° 202, 1881, pp. 200-209. — id. *Over de moeijijkheden in de missie van Tsjagan-ergai*, ib. n° 207, 1882, pp. 156-159. — Une lettre d'un certain Juljaya de Dalad, qu'il fit porter par des chrétiens de Cayan ergi (A.D.N.).

⁴¹ P.e. le fonctionnaire mongol, appelé Baldang, vendait les terres de Mao-lai au Chinois Yang Yu-ming en 1822. Celui-ci passa ce terrain à Kao Chiu-wei en 1871. (D'après des titres de propriété conservés dans les Ar. de l'Archid. de Sui-yüan.)

⁴² En 1852 le Mongol Chao Erh-mao Dalai afferma un terrain au Chinois Li T'ai à Yin-chiang-yao-tzū et en 1872 Kao Chiu-wei reçut à ferme des terres des Mongols Ling-teng-ch'i, Mao-k'ou Chang-kai et de Erdeni sang. (Ar. de l'Ar. de S. Y.)

⁴³ Cfr. Description succincte (Ap. 30) p. 205. Cfr. Géographie locale de Salats'i (Ap. 27).

⁴⁴ A. Tafel, *Meine Tibetreise*, p. 100 donne une description de cette partie de Djunghar. Cfr. Heissig, *Monumenta Serica* Vol. IX, 1944, p. 161: «nominell reichte das Dzungghar-Banner zur Zeit der Kartenherstellung (la carte dont il parle ne porte

un si grand nombre de colons s'était établi en Djunghar, qu'on appelait cette contrée «k'ou-li» ou Chine proprement dite. Ils s'étaient avancés jusqu'à Ajirma et Baya ejen qoriya. Les «t'ing» de T'o-chêng⁴⁵ et de Ch'ing-shui-ho⁴⁶, les sous-préfetures de Pien-kuan⁴⁷, de Ho-ch'ü⁴⁸ et de Fu-ku⁴⁹ avaient juridiction sur tous ces Chinois de la bannière de Djunghar, dont l'autorité se rétrécissait avec le territoire.

Les Chinois, qui colonisaient la bannière de Wang, le long de la grande muraille étaient administrés par les sous-préfets de Fu-ku, dans le secteur est et par celui de Shen-mu⁵⁰ dans le secteur ouest, comme ceux de Djasak.

Les colons de Uchin dépendaient de la préfecture de Yü-lin⁵¹ de la sous-préfecture de Hêng-shan⁵² et de Ching-pien⁵³ et ceux

point de date, mais on peut conjecturer qu'elle fut dessinée en 1909) weit nach Osten über den Huang-ho bis Ch'in-shui-ho-t'ing.

⁴⁵ Description suc. (Ap. 30) p. 229. Cfr. Recueil de morceaux choisis (Ap. 40).

⁴⁶ Description suc. (Ap. 30) p. 265-267; 278. Cfr. Nouvelle rédaction (Ap. 19) Chap. 2, Appendice, f. 4-5: «Dans la partie à l'ouest du fleuve, c'est le territoire de la bannière de Djunghar. Il dépend du «t'ing», qui ne s'occupe pas de la terre (mais des hommes). Au nord de la petite rivière de l'ormeau à 9 branches, cela dépend de T'o-chêng. Au sud de la petite rivière Po-li-kou est l'endroit, T'iêh-kai nao-pao, qui est la limite des deux sous-préfetures Pien-kuan et T'o-ch'êng, à l'est de Lao-niu-wan jusqu'à Lama-wan.

⁴⁷ Description de Pien-kuan (Ap. 25) Vol. I, p. 3-4 n'indique pas le territoire de la sous-préfecture dans la bannière de Djunghar, c'est à dire les endroits habités par des colons chinois, qui dépendaient de la juridiction du sous-préfet, mais il est mentionné dans la note précédente, ainsi que dans la Descr. de Ho-chü (Ap. 13) Chap. III, f. 15. Ce territoire s'étendait au nord à la rivière de Po-li-kou, à l'ouest de T'iêh-kai-nao-pao à Shih-li-ch'ang-t'an, au sud Ho-ch'ü-hsien, à l'est fleuve Jaune de Yao-t'zû-kou à Lao-niu-wan.

⁴⁸ Descript. de Ho-ch'ü (Ap. 13) Chap. III, f. 15 a-b. La limite de cette juridiction s'étendait 60 «li» le long du fleuve jaune, jusqu'à Lao-niu-wan, suivait la frontière de Pien-kuan-hsien au nord le long de la vallée Hai-tai, à l'ouest jusqu'à Shih-li-ch'ang-t'an au sud jusqu'à Pa-lêng-kou, frontière de Fu-ku-hsien.

⁴⁹ Description de Fu-ku (Ap. 11). La frontière s'étendait à l'est jusqu'à Ho-ch'ü-hsien, à l'ouest jusqu'à P'o-niu-ch'uan de Djunghar, au nord et de Wang au sud, au midi jusqu'à la grande muraille, au nord jusqu'aux bannières de Djunghar et Wang. Cfr. Description et cartes. (Ap. 15) Chap. IV.

⁵⁰ Le territoire sous la juridiction du sous-préfet de Shen-mu était limité au nord par le P'o-niu-ch'uan de Wang (territoire de Fu-ku-hsien), à l'est par la vallée de Sibartai, au sud-ouest par Ta-yü-shu-liang, à l'ouest par les dunes de Ch'ou-pai-ta-cha-liang de Uchin et Baya bodong de Djasak, au sud par la grande muraille. Cfr. Description de Shen-mu (Ap. 35) Chap. III, Appendice.

⁵¹ Le territoire sous la juridiction de la préfecture de Yü-lin était limité au sud par la grande muraille, à l'est par Shen-mu-hsien à Yeke bodong au nord par le lac Cayan nayur, à l'est par la rivière Pai-ch'êng-ho et et Hêng-shan-hsien. Cfr. Description de Yü-lin, (Ap. 42) Chap. III, f. 3b.

⁵² Le territoire sous la juridiction de la sous-préfecture de Hua-yüan (plus tard Hêng-shan) était limité à l'est par le territoire de Yü-lin, à Pai-ch'êng-ho, au nord par San-pa-shu, Qaliyutu, Narin youl, Wu-ting-ho au nord de Hsi-chi-t'an, à l'ouest à Qotong un youl, Hêh-ho etc., au sud par la grande muraille. Cfr. Descript. de Hêng-shan (Ap. 12) Chap. IV, f. 10 ss.

de Otok de Ching-pien, Ting-pien, Hua-ma-ch'ih, Ling-wu, Ning-hsia et P'ing-lo⁵⁴.

Dans toute cette partie du pays des Ordos, des milliers de Chinois labouraient les plaines mongoles, qui produisaient des moissons abondantes et nourrissaient toutes les bouches affamées, que le nord-ouest de la Chine ne parvenait plus à rassasier. La révolution musulmane⁵⁵, allumée à Hua-chou, dans le Shensi en mai 1862, poussa de nouvelles vagues d'immigrants dans le désert des Ordos. Le petit marché de Ning-t'iao-liang vit sa population s'accroître jusqu'à 200 000 âmes, comme l'ont affirmé des chrétiens, qui furent de ce nombre.

Mais bientôt, en 1868 l'ouragan de la révolution déferlait lui aussi sur le pays des Ordos. Les bandes de brigands musulmans parcouraient le pays, du nord au sud et de l'ouest à l'est, pendant plus de trois ans, massacrant impitoyablement Mongols et Chinois, qui n'avaient pu fuir à temps ou se défendre dans une ferme fortifiée⁵⁶. Les champs des

⁵³ Le territoire sous la juridiction de Ching-pien-hsien était limité au nord par les plaines Olöng et Siber de Uchin et celle de Boro balyasun de Otok, à l'est et au sud par la grande muraille à Yang-ch'iao-pan, à l'ouest par la plaine de Buduryana dans Otok. Descrip. de Ching-pien (Ap. 5) Chap. IV, f. 3a ss. Descrip. et Cartes (Ap. 15) Chap. IV.

⁵⁴ Le territoire sous la juridiction de Ting-pien-hsien était très petit à ce moment. Les limites de ce territoire consistaient en une ligne, qui suivait la route de Ning-t'iao-liang à An-pien, puis remontait vers les collines au nord de Wang-chia-chüan, longeait la grande muraille vers le N.-O. jusqu'à Baya siker, où commençait la juridiction de Hua-ma-ch'ih. Cfr. Descrip. de Ting-pien (Ap. 39) Chap. V, f. 15 ss. — Ting Hsi-k'uei dans la Description de Ching-pien, 1. c. dit que cette juridiction s'étendait jusqu'à Ayu qutu; Gurban bulay et Qarqatan de Otok. En fait elle ne s'est jamais exercée à ces endroits, qui jusqu'en 1950 étaient encore entièrement sous la juridiction mongole. Les sous-préfectures du Kansu (actuellement Ning-hsia) Hua-ma-ch'ih (Cfr. Description de Hua-ma-ch'ih Ap. 16) et Ling-chou (Cfr. Description de Ning-hsia Ap. 36) Chap. IV, f. 8b 9a. Cfr. Description de Ling-chou (Ap. 21), la préfecture de Ning-hsia (Cfr. Description de Ning-hsia (Ap. 36) passim) et la préfecture de P'ing-lo (Desc. de P'ing-lo (Ap. 26) Chap. V, § 1, ad 2.) n'avaient point du territoire mongol sous leur juridiction, à cette époque. Les Chinois, qui cultivaient des terres dans l'ouest de la bannière d'Otok recevaient un passeport (chih-chao), limité à une année, du sous-préfet ou du Pu-yüan de Ning-hsia, lequel passeport était reconnu par les Mongols de Otok.

⁵⁵ Cette révolution fut déclanchée en mai 1862 à Hua-chou (Shensi) et s'étendit à tout le nord du Shensi et au Kansu. Cfr. Le facteur géographique (Ap. 37) dans Yü Kung, n° 59, p. 91-94. — Documents supplémentaires (Ap. 33) dans Yü Kung, n° 59, p. 95-102. — Missions en Chine et au Congo (Scheut), Clerbeaux, I, p. 481, 483 ss. — ib. Bermyn, 1890, p. 309-310. — Voyages de Bruxelles en Mongolie, II, 125-161. Missions Catholiques, 1875. — Nouvelle description de Chung-weih (Ap. 8) Chap. de la Défense: histoires de brigands: la Révolution des Musulmans par Chang Li-t'ang. Rockhill, o. c. p. 32 et 40 note 23. J. Braam, Folklore des Ordos (manuscrit) Chap. XIX: La révolution des Mahométans (Col. Mostaert). — Kesig Batu: Erteki ba edugeki yin erdeni yin tobci (histoire ancienne et contemporaine) manuscrit (Col. Mostaert) IIe partie. — Armand David, Journal de mon troisième voyage d'exploration dans l'empire chinois. Paris, Hachette et Cie 1875. Tome Premier. — Descrip. de Ning-hsia (Ap. 36) Chap. II en entier. Histoire des Ch'ing (Ap. 6) p. 1653b.

⁵⁶ Plusieurs familles chinoises s'étaient enfermées dans une ferme fortifiée appartenant

Chinois qui produisaient jadis de riches moissons, se couvrirent de ronces et de chiendents, tandis que les pâturages mongols où résonnaient les sabots de nombreux troupeaux, furent jonchés d'ossements.

C'est à ce moment, en 1874 que les missionnaires de Scheut entrèrent au pays des Ordos pour y implanter la religion chrétienne⁵⁷. Ils se dévouèrent d'abord au salut de la population mongole, très clair-semée⁵⁸, qui avait survécu au carnage musulman. Dès leur arrivée ils obtinrent de Caytur Jab (1862—1881), prince de Otok, l'affermage d'une prairie, située à Boro to l u y a i, dans le sud de la bannière, en faveur des Mongols, qui se convertiraient. Mais cette belle plaine attirait vivement les Chinois et en 1878 huit familles chinoises, supplièrent le missionnaire de leur céder un petit coin de terre à Boro to l u y a i et se convertirent. L'année suivante ces Chinois revinrent et firent miroiter devant le zèle de J. B. Steenackers (1848—1912, missionnaire de l'endroit, l'espoir de nombreuses conversions de Chinois, à condition de leur procurer des terres arables. Les brillantes perspectives que présentait cette nouvelle direction imprimée à son activité, eurent raison de l'obstination du missionnaire à vouloir se vouer à l'apostolat mongol, presque stérile et hérissé de mille difficultés. Les missionnaires de Scheut étaient là dans une contrée entièrement dépeuplée, sauf quelques rares débris de familles, échappés à l'hécatombe récente, tandis que dans le voisinage, la Chine proprement dite, était inondée d'une population grouillante, pauvre et famélique à cause du manque de terres arables et qui, naturellement, convoitait avidement les terres incultes du pays des Ordos. Si le missionnaire parvenait à disposer de ces terres mongoles en faveur de ces pauvres paysans chinois, tous ceux, qui en bénéficieraient se convertiraient certainement au Christianisme. En groupant ces convertis en réductions homogènes, on pourrait les former à une vie chrétienne intense.

Disposer de ces terres, soit par achat, soit par fermage, n'était point chose aisée à obtenir par des étrangers. Le P. J. B. Steenackers ne put acheter que quelques lots de terre appartenant à des colons, d'abord à H s i a o - c h ' i a o - p a n⁵⁹, puis, malgré l'opposition de riches colons,

à la famille Chang, sur la limite de la zone défrichée, au nord-ouest de An-pien.

⁵⁷ Cfr. J. Van Hecken, Les Missions chez les Mongols aux temps modernes, Peiping, Petang, 1949, pp. 72 et ss.

⁵⁸ Le nombre exact des Mongols-Ordos est inconnu. Vers 1945 la population mongole des Ordos était évaluée à 36 000 âmes. Mais au 17e et au 18e et la première moitié du 19e siècles elle doit avoir été bien plus nombreuse. En effet, en 1649 les bannières ont été divisées en qariya et chaque qariya en sumun. Or, chaque sumun se composait de 150 soldats, au commencement. Il y avait en tout 267 somo vers 1735. Ce qui ferait une armée de 40 050 hommes. Si on admet autant de femmes et un nombre double d'enfants on arrive à une population de plus de cent cinquante mille. Ce nombre semble confirmer ce qu'écrit le P. Gerbillon (Du Halde, o. c. pp. 437-438) à propos de sa première visite aux Ordos en 1696. Mais ce nombre avait certainement diminué, semble-t-il, par une diffusion plus intense du Lamaïsme et par les massacres par les Musulmans.

⁵⁹ Ces colons s'appelaient Jên Mên-chou, Huang Fên-yu, Huang Fên-pao, Kên Chung-ching et Kên Chung-tso. Cet achat se fit le 6 jan-

dans six autres endroits du sud de la bannière de Otok et de Üchin⁶⁰. Les successeurs de ce pionnier appliquèrent la même méthode, déjouant toutes les tentatives de mandarins et colons ombrageux, pour arrêter les missionnaires dans leur œuvre sociale et religieuse. S. E. Mgr. A. Bermyn (1853—1915) y joua le rôle principal. Il cessa l'achat de terres des colons, mais obtint à bon marché des prairies mongoles incultes. Le 20 mai 1897 Rasi Jamsu (1881—1902), prince de Otok, lui offrit à titre gratuit une partie de la plaine Shêng-ti-t'an⁶¹ dans la quelle se trouvait Hsiao-ch'iao-pan. La même année, le 20 décembre un noble de Üchin, du nom de Tamrin Sayidang, fit cadeau à Mgr. Bermyn de la plaine de Baya siber. Accepter ce don équivalait à s'engager dans des controverses incessantes. Mais fort de la certitude qu'il pourrait nourrir dans cette plaine des centaines de familles chinoises pauvres, le missionnaire s'engagea courageusement dans cette entreprise. Il triompha de tous les obstacles et aurait mené au but cette affaire ardue, si la cupidité d'un haut fonctionnaire chinois n'eut forcé ses confrères, en son absence, d'accepter de l'argent et de rendre le titre de propriété de la plaine de Baya siber...⁶².

A vrai dire, après vingt ans de sacrifices et de combats, de dévouement et le labeurs sans fin, les premières réductions du sud du pays des Ordos n'étaient point sorties du stade de vivotement, où les confinait l'hostilité de fonctionnaires ombrageux. Il fallut un de ces événements, qui nimbent une époque, pour donner une impulsion vigoureuse à cette œuvre et la porter à son apogée.

vier 1880, plusieurs mois après que le P. Steenackers s'était établi à cet endroit. Les archives de la mission de Hsiao-ch'iao-pan avaient conservé jusqu'en 1947 (elles furent toutes brûlées par les communistes en juin de cette année) tous les titres de propriété des terres de la mission. Ceux des terres, que les Chinois ont vendu aux missionnaires de cette réduction, étaient au nombre de 42.

⁶⁰ Dans la bannière de Ushin à Shih-tzū-erh-mao-tzū, dix huit titres de propriété, dans la bannière de Otok à Ning-ti-liang-tzū, quarante trois titres à Mao-chia-yao-tzū (ou Huang-chia-shan) dix titres, à Yu-fang-chū-tzū dix-sept titres, à Wang-chia-chū-tzū dix-neuf titres, à Ta-yang-wan, quarante trois titres, à Ts'ao-chia-ko-lao quinze titres.

⁶¹ Cette donation ne fut effective qu'à partir de juin 1899. Le terrain reçu était limité au nord par une piste, qui va de Ning-t'iao-liang à Chang-chia-pan au sud par la limite des terres déjà défrichées par les Chinois, à l'est par la frontière de la bannière de Otok et de Ushin et à l'ouest par les terres vendues aux Chinois. Il avait une longueur d'une quinzaine de «li» et deux à quatre «li» de largeur. Un tiers était arable, le reste était du terrain sablonneux, qui se transformera en dunes mortes, après dix ans de labourage.

⁶² La plaine de Baya siber s'étendait à l'est au qara-p'äsa de Uchin au sud jusqu'à Sira jadayai, Tebegereki yin cayidam, Balyasun toqoi, à l'ouest jusqu'à la rivière Sira usun youl, au nord à Ünegetü toqoi, Gayca qatayu, Cayan toluyai etc. (Contrat du 20 décembre 1897. A.D.N.) Ce titre de propriété fut rendu le 26 septembre 1902 (Rapport V. d. Abeele. A.D.N.).

*B. - Depuis la révolte des Boxers à l'occupation des communistes
(1900—1949)*

Quel est ce fait important?

Sur l'ordre exprès de leurs supérieurs, les Mongols des bannières Otok, Uchin et Djasak réunis, déclanchèrent, au mois d'août 1900, une terrible persécution contre les missionnaires et les chrétiens. Un prêtre et dix chrétiens versèrent leur sang pour le Christ et tous les villages fondés par les missionnaires, Hsia o-ch'iao-pa excepté, furent pillés et incendiés.

Après la conclusion de la paix avec les Alliés, à Peking, le gouvernement impérial envoya, par l'intermédiaire du vice-roi du Kansu, du gouverneur du Shensi et du maréchal de Sui-yüan, onze délégués à Ning-t'iao-liang, où après mûre délibération avec les missionnaires et les envoyés des trois bannières en question, ils statuerent que celles-ci répareraient les dégâts causés aux chrétiens et aux missionnaires⁶³.

Sur ces entrefaites, un mouvement général de défrichement des terres mongoles fut suscité en faveur des Chinois par le gouvernement impérial lui-même. Le pays des Ordos, ayant trois fois la superficie de la Suisse n'était peuplé que par quelques milliers de nomades, tandis que dans les provinces voisines de la Chine proprement dite, des millions de paysans souffraient l'indigence et la famine, par manque de terres arables⁶⁴.

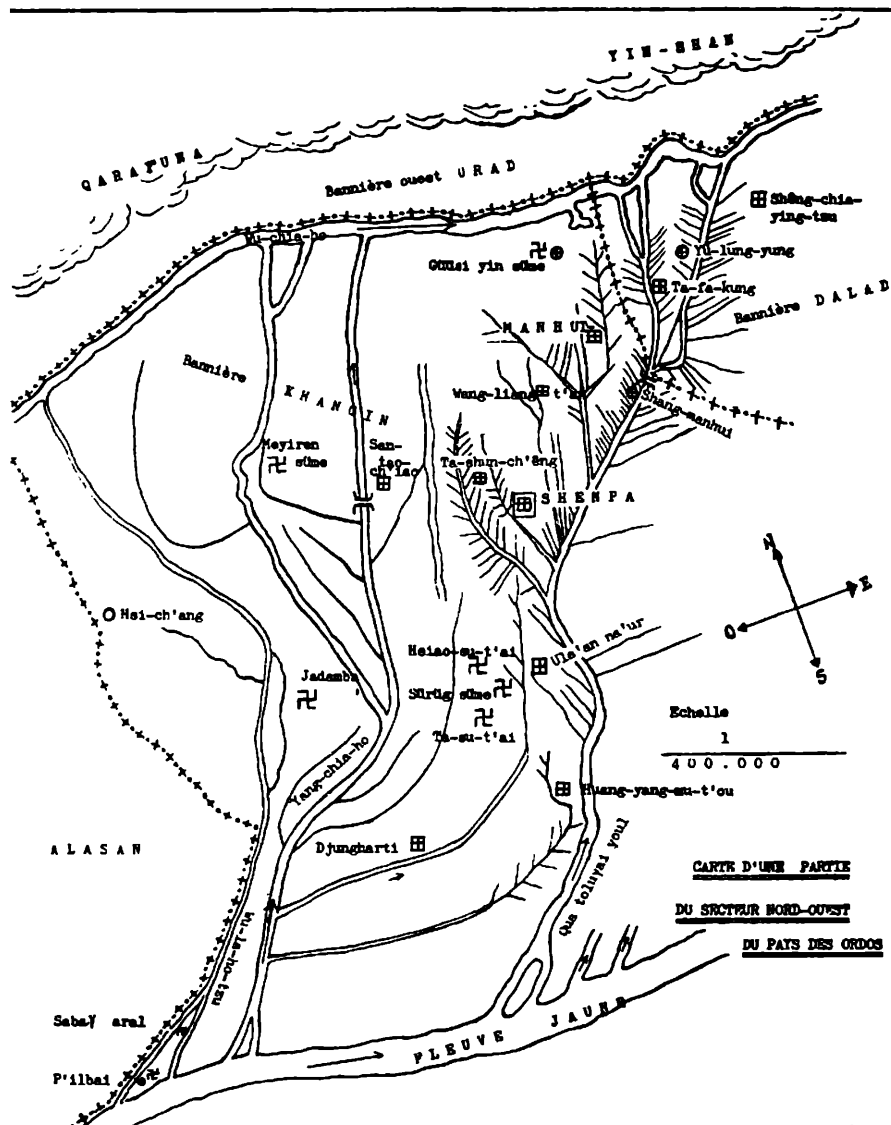
C'est Ch'ên Ch'un-hsüan, gouverneur du Shansi, qui imprima le premier coup à cette accélération du mouvement de défrichement des terres mongoles après 1900. — Lorsqu'en juillet de cette année les Alliés s'approchaient de Peking et que l'impératrice Tz'ü hsi s'enfuyait vers Hsi-an, que les missions chrétiennes gisaient en ruines et que le sang des martyrs coulait encore, Ch'ên Ch'un-hsüan, en qualité de général traversait à la tête d'une armée, le nord du pays des Ordos, pour aller protéger la dynastie. Pendant les longues journées du voyage à travers les hautes herbes et la futaie touffue de ce pays, un grand chagrin s'empara de son âme à la vue de tant de bonnes terres en friche, tandis que d'innombrables compatriotes souffraient la faim par manque de champs. Devenu gouverneur du Shansi en 1901, dont dépendait administrativement, par le «t'ing» de Salats'i, la population

⁶³ Les délégués venus à Ning-t'iao-liang le 19 juin 1901 s'appelaient: Fang Yang-ou (Kansu), Ching-siu, T'u-chia-pu, Jalaungya (Sui-yüan), Liu Shu-têh, Ting Hsi-k'uci, Kou-chi-ssü-hun, T'an Ch'i-hsiang, Chang Ching, Yng Hsiu et Ma Chou-shêng (Shensi). Les délégués de Otok étaient Cimed Dorji et Rasi Delger; ceux de Ushin Kesig Batu et Kari Wantan et celui de Djasak Arbin Kesig. Les missionnaires et leurs conseillers étaient les PP. Fr. Van den Abeele (1868—1904) et J. Braam (1869—1954), les Mongols Padai, Masi Delger, Pandzar et P'ürbü. — L'accord entr'eux fut conelu le 13 juillet 1901 (A.D.N.).

⁶⁴ Il faut considérer cependant qu'en général les 3/10 seulement sont cultivables, et cela pendant quelques années seulement. Le reste est couvert de dunes de sables ou d'une couche de salpêtre, qui rend la culture du blé impossible.

du Hou-t'a-o, il envoya immédiatement une supplique à la cour impériale, pour susciter un décret de «défrichement» du pays des Ordos . Sans délai le gouvernement impérial nomma pendant l'hiver de la même année, le mandchou I-ku , fonctionnaire préposé au défrichement (k'en-wu ta-ch'en) ou inspecteur général (tsung-tu-p'an) du défrichement, des pays des Tchakar, Ulan Tchap et Ordos.

Comme une marée montante, la rumeur, que tous des pâturages du pays des Ordos seraient bientôt livrés à la colonisation, inonda le steppe mongol.

Liste des livres et articles chinois et japonais cités dans ces articles.

- 1 **巴彥塔拉盟分縣圖** BAYIN TALA - MEI BUN-KEN
ZU par Chang Hsiao-fang (Cartes
des sous-préfectures de la Confédération de Bayin tala). Edité par Buyin
Dalai. Imprimé par Mòkò Shinbun, Kowa-shisha (Journal de la Mon-
golie, Suiyüan). 734me année de Chinggis (1939) Hors commerce (Col-
lection Grootaers).
- 2 **巴彥塔拉盟史資料集成** BAYIN TALA-MEI SHI SHIRYO
SHU-SEI par Goh Minoru (Col-
lection de matériaux pour l'histoire de la Confédération de Bayin tala).
Première collection: la bannière spéciale de Tümed. Edité par le départe-
ment des bureaux publics du gouvernement indépendant fédéral des
Mongols 737me année de Chinggis (1942) 390 pages in 8°.
- 3 **欽定理藩院則例** CH'IN-TING LI-FAN-YÜAN TSÊ-LI
par Wên Ch'ing (Lois du ministère impérial
des peuples tributaires). Edition Kuang-hsü (1875—1908) Douze volumes.
(Hors commerce.)
- 4 **欽定外藩蒙古回部王公表傳** CH'IN-TING WAI-FAN
MENG-KU HUI-PU
WANG KUNG PIAO CHUAN par Ch'i Yün-shih et autres (Biographies
des Princes mongols et musulmans). Edition du Bureau de l'histoire offi-
cielle. Peking 1779. Cfr. Hummel, *Eminent Chinese*, p. 134.
- 5 **靖邊縣志** CHING-PIEN-HSIEN CHIH par Ting
Hsi-k'uei et Pai Han-chang (Description
de la sous-préfecture de Tsing-pien). Quatre volumes. Edition de 1935.
- 6 **清史稿** CH'ING SHIH KAO par Chao Erh-hsün
et autres (Première rédaction de l'histoire
des Ch'ing [cité: Histoire des Ch'ing]). Première édition à Peking 1927
—1928. L'édition citée est la photocopie de l'édition de mars 1942 de la
librarie Lien-ho. Deux volumes. Hors commerce. (Collec. Grootaers.)
Cfr. Hummel, o. c. p. 936.
- 7 **清代通史** CH'ING-TAI T'UNG-SHIH par Hsiao
I-shan (Histoire générale de l'époque des
Ch'ing). Trois volumes. Shanghai 1927—1928. Commercial Press.
- 8 **中衛新通志** CHUNG-WEI HSIN T'UNG-CHIH par
Sun Chen-shan, P'an Chien-fêng et autres
(Nouvelle description de Chung-wei). Manuscrit des archives de la
sous-préfecture. Vingt chapitres. Rédigé vers 1945.
- 9 **(全陝)邊正考** (CH'ÜAN SHAN) PIEN-CHENG K'AO
par Chang Yü (Examen de l'administra-
tion des frontières). Douze chapitres. Paru en 1546. Edition photo-
lithographique à Peking vers 1947. Cfr. W. Franke, Preliminary notes
on the important chinese Literary Sources for the History of the Ming
Dynasty (1368—1644) Chengtu, China. 1948, n° 170, p. 57.

- 10 **二十五史、明史** ERH-SHIH-WU SHIH. MING-SHIH
par Chang T'ing-yü (Les vingt-cinq
histoires. Histoire officielle des Ming). Volume IX de l'édition K'ai-
ming. Cfr. W. Franke, o. c. n° 257, p. 76.
- 11 **府谷縣志** FU-KU-HSIEN CHIH par Chêng Chü-
chung (Description de la sous-préfecture
de Fu-ku). Quatre volumes. Edition de 1783.
- 12 **橫山縣志** HÊNG-SHAN-HSIEN CHIH par Liu
Ch'i-nan et Ts'ao Tzu-chêng (Description
de la sous-préfecture de Hêng-shan). Quatre volumes. Edition de 1929.
- 13 **河曲縣志** HO-CH'Ü-HSIEN CHIH par Chin Hsien-
chih et Chang Chao-k'uei (Description
de la sous-préfecture de Ho-ch'ü). Huit volumes. Edition de 1872
(Col. Grootaers).
- 14 **河套之開墾** HO-T'AO CHIH K'AI-K'EN par Chou
Chin-hsi (Le défrichement du Ho-t'ao).
Imprimé à Peking par Shuai-fu-yüan. Edité par le bureau des construc-
tions de Sui-yüan en 1935. (Hors commerce.)
- 15 **河套圖志** HO-T'AO T'U-CHIH par Chang P'êng-i
(Description et Cartes du Ho-t'ao). Six
chapitres. Deux volumes. Edition de 1917.
- 16 **花馬池志** HUA-MA-CH'IH-CHIH, sans auteur.
(Description de Hua-ma-ch'ih). Un volume,
sans divisions. (Pas vu.) Cfr. Chung-kuo ti-fang tsung-lu, Vol. III, Ning-
hsia, f. 1.
- 17 **皇朝藩部要略** HUANG-CH'AO FAN-PU YAO-LÜEH
par Ch'i Yün-shih (Résumé de l'histoire
des peuples tributaires de l'empire). Dix-huit chapitres. Edition de Che-
kiang Press. 1845. Cfr. Hummel, o. c. p. 134. — Sinologica, p. 292-324.
- 18 **皇明九邊考** (HUANG-MING) CHIU-PIEN K'AO par
Wei Huan (Examen de l'administration
des frontières pendant la dynastie des Ming). Dix volumes. Paru en
1541—1542. Edition photolithographique de Peking vers 1947. Cfr. W.
Franke, o. c. n° 155, p. 52.
- 19 **新修清水河廳志** HSIN-HSIU CH'ING-SHUI-HO-T'ING
CHIH par Wên Hsiu et Lu Mêng-lan
(Nouvelle rédaction de la description de Ch'ing-shui-ho-t'ing. 1883. Ch'ao-
pen. (Col. Grootaers.)
- 20 **貽穀督辦內蒙墾務記** I-KU TU-PAN NEI-MÊNG K'EN-
WU CHI par Sun Yüan-chên (Mé-
moire sur l'administration de I-Ku du défrichement de la Mongolie Inté-
rieure dans Yü Kung, Vol. IV, n° 3 Total n° 39, Oct. 1st. 1935, p. 29-32.
- 21 **靈州志** LING-CHOU CHIH par Yang Fang-
ts'an et Kuo Chiaï (Description de Ling-
chou). Edition de 1798. (Pas vu.) Cfr. Chung-kuo ti-fang tsung-lu. Vol.
III, Ning-hsia, f. 1.

- 22 **臨河縣志** LIN-HO-HSIEN CHIH par Lü Hsien et Wang Wên-ch'ih (Description de la sous-préfecture de Lin-ho). Trois chapitres. Trois volumes. Edité en 1931.
- 23 **蒙古遊牧記** MENG-KU YU-MU CHI par Chang Mu (Mémoire sur les Mongols, pasteurs nomades). Seize chapitres. Quatre volumes. Paru en 1867. Cfr. Hummel, o. c. p. 47.
- 24 **邊疆公教社會事業** PIEN-CHIANG KUNG-CHIAO SHIH-HUI SHIH-YEH par Wang Shou-li (Mgr. C. van Melckebeke). Traduction de «En Mongolie. L'action sociale de l'Eglise catholique» par Fu Ming-yûan. Edité par le Bureau d'action catholique de Shanghai le 28 nov. 1947. Seconde édition du 20 juin 1949. 134 pages, 5 cartes.
- 25 **偏關志** PIEN-KUAN CHIH par Chia Yung-kang et Ma Chên-wên (Description de Pien-kuan). Deux volumes. Edition de 1915 (Col. Grootaers).
- 26 **平羅記略** P'ING-LO CHI-LÜEH par Hsü Pao-tzu (Description succincte de P'ing-lo). Edition du bureau de Hsin-pao en 1829.
- 27 **薩拉齊鄉土志** SA-LA-CH'I HSIANG-T'U CHIH par Lin Chu et Kên Mei (Géographie locale de Salatsi). Cinq volumes. (Pas vu.) Cfr. Ku T'ing-lung, Sui-yüan fang-chih lin-chao, dans Yü Kung, Vol. 2, n°7, Total n° 19, Dec. 1st, 1934, p. 37.
- 28 **薩拉齊包頭鎮志略** SA-LA-CH'I PAO-T'OU-CHÊN CHIH-LÜEH par des lettrés de Pao-tow (Description succincte de la ville de Pao-tow de Salatsi). Un volume (Pas vu.) Cfr. Ku Ting-luwa, l. c.
- 29 **綏乘** SUI-CH'ENG par Chang Ting-i (Annales de Sui-yüan). Edition de janvier 1921 de l'imprimerie T'ai-tung de Shanghai. Onze chapitres, à pagination propre. Deux volumes.
- 30 **綏遠省調查概略** SUI-YÜAN-SHENG TIAO-CH'A KAI-YAO (Description succincte de la province de Sui-yüan). Edition du bureau central du ministère d'éducation du peuple, de la province de Sui-yüan, du 1 avril 1934 (Hors commerce). Premier volume: Description des sous-préfectures, 462 pages. Second volume: Description des bannières mongoles, 82 pages.
- 31 **綏遠奏議** SUI-YÜAN TSOU-I par I Ku (Mémoires au trône, au sujet des affaires de Sui-yüan, depuis la 29me année de Kuang-hsü (1904) à la 33me (1907). Il contient 110 documents. Imprimé par Ching-hua press. Un volume.
- 32 **綏遠宗教調查記** SUI-YÜAN TSUNG-CHIAO TIAO-CH'A CHI par Li Yung-fang (Notes d'une enquête sur les religions de Sui-yüan) dans Yü Kung, Vol. VI, n° —, Total n° 65. Nov. 1st. 1936, p. 139-147.

- 33 **陝甘劫餘錄** SHAN-KAN CHIEH YÜ LU par Shan Hua-p'u (Documents supplémentaires de la révolution du Shensi-Kansu) dans Yü Kung, Vol. V, n° 11, Total 59, Aug. 1st 1936, p. 95-102.
- 34 **聖祖仁皇帝實錄** SHENG-TSU JÊN-HUANG-TI SHIH-LU par Chiang T'ing-hsi (Mémoires véritables de K'ang-hsi). Édition de Mukden.
- 35 **神木縣志** SHÊN-MU-HSIEN CHIH par Wang Chih-yün (Description de la sous-préfecture de Shen-mu). Huit chapitres. Quatre volumes. Édition de 1841.
- 36 **朔方道志** SHUO-FANG-TAO CHIH par Ma Fushiang et Wang Chih-ch'ên (Description de Ning-hsia). Trente et un chapitres et un chapitre d'introduction. Seize volumes. Édition de 1926.
- 37 **說陝甘「回亂」初起之地理關係** SHUO SHAN-KAN «HUI-LUAN» CH'U-CH'I-SHIH TI-LI KUAN-HSI par Shan Hua-p'u (Le Facteur géographique à l'origine de la révolte des Musulmans du Shensi et du Kansu) dans Yü Kung, Vol. V n° 11 Total n° 59, Aug. 1st. 1936, p. 91-94.
- 38 **調查河套報告書** TIAO-CH'Ä HO-T'AO PAO-KAO-SHU (Rapport d'une enquête du Ho-t'ao). Imprimé en hiver 1923 à Peking par Peking Chiang-hua press. Un volume. 476 pages. Hors commerce (Col. Grootaers).
- 39 **定邊縣志** TING-PIEN-HSIEN CHIH par Huang P'ei et Sung Tsuan (Description de la sous-préfecture de Ting-pien. Quatorze chapitres. Quatre volumes. Nouvelle édition vers 1945.
- 40 **托克托廳採志錄** T'O-K'Ê-T'O-T'ING TS'AI-CHIH-LU par Jen Ping-ts'uan (Recueil de morceaux choisis de la description de T'o-ch'eng). Trois volumes. (Pas vu.) Cfr. Ku T'ing-lung l. c.
- 41 **禹貢** YÜ KUNG par Ku Chi-kang et autres. The Evolution of Chinese Geography. Semimonthly magazine. Le premier numéro a paru le 1 mars 1934 et le dernier (n° 82) le 16 juillet 1937. Edité par l'Académie Yü Kung. 3 Chiang-chia hutung. Chêngfu, Peiping. China.
- 42 **榆林府志** YÜ-LIN-FU CHIH par Li Hsi-ling. (Description de la préfecture de Yü-lin). Édition de 1841. Cinquante et un chapitres. Douze volumes.

A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában.

GYÓNI MÁTYÁS

Történetkutatóink 1938 óta különösen nagy figyelmet szenteltek annak a szerepnek, melyet a magyarság keresztény hitre történt áttérésében a keleti egyház befolyása játszott. Egész sor értékes tanulmányban igyekeztek felfejteni azokat a szájakat, amelyek a kialakulóban levő magyar kereszténységet a keleti egyházzal kapcsolták össze, s gondosan összegyűjtöttek minden nyomot, melyet a keleti egyház a korai magyar kereszténység életében hagyott.¹ Az alábbi rövid megjegyzéssel egy olyan újabb adalékot próbálok nyújtani, amely a kutatók figyelmét eddig elkerülte.

II. Basileios bizánci császár (976—1025.) az ú. n. „első bolgár birodalom” teljes leverése és meghódítása után, 1019-ben és 1020-ban három oklevelet állíttatott ki, melyekben szabályozta az achruidai bolgár érsekség jogviszonyait. — Ez az érsekség már akkor igen nagy múltra tekinthetett vissza. Tulajdonképpen a régi Iustiniana Prima érsekség jogutóda volt. Területét azonban a bolgárok 679—680. évi aldunai honfoglalása s ezt követő hódításaik kiszakították a bizánci birodalom és a keleti egyház testéből. Boris khán 864-ben Bizáncban veszi fel a keresztiséget, s Bulgária a 870-i konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinat határozata révén újra a bizánci egyházhoz csatlakozik: érsekséggé lesz, de bizonyos fokú autonómiát nyer. Kyrillos és Methodios idemenekült tanítványainak munkája kifejleszti a bizánci-szláv jellegű bolgár kereszténységet. Péter cár bolgár egyházát 927-ben Bizánc már patriarchatusnak ismeri el. Ezt az önálló bolgár patriarchatust csak I. Ioannes Tzimiskes 971-i győzelme szünteti meg. Ez a császár meghódította Kelet-Bulgáriát, s Paristrion-themaként bekebelezte a birodalomba. De már Samuel cár újra visszahódítja ezt a területet, s újjáéleszti a bolgár patriarchatust

¹ PAPP GYÖRGY, A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. Nyiregyháza. 1938. — MORAVCSIK GYULA, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szent István-Emléklönyv I. 1938. 171—212. — VÁCZY PÉTER, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: i. h. I, 213—65. — MORAVCSIK, Görög nyelvű monoastorok Szent István korában: i. h. I, 387—422. — LUTTOR FERENC, Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal: i. h. I, 422—46. — NÉMETH GYULA, A magyar kereszténység kezdete: Budapesti Szemle 1940: 14—30. — IVÁNKA ENDRE, Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az árpádkori Magyarországon: Erdélyi Tudósító XX (1941.), 77—8. — U. a., Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben: Erdélyi Tudósító i. h. 100—1. — P. VÁCZY, Les racines byzantines du christianisme hongrois: Nouvelle Revue de Hongrie XXXIV (1941.), 99—108. — E. v. IVÁNKA, Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittellalterlichen Ungarn: Orientalia Christiana Periodica VIII. 1—2. (Roma, 1942.) 1—3—94.

is Achrida központtal. — II. Basileios véres háborúi s végső győzelme után ennek a bolgár patriarchatusnak a sorsáról intézkedik három oklevelében, a Bulgária világi ügyeinek rendezésében is tanúsított nagy politikai tapintattal.¹

II. Basileios szóbanforgó három oklevelének eredeti szövege nem maradt ránk. Szövegük mai alakjában VIII. Michael Palaiologos császár egy 1272 augusztusában kibocsátott chrysobullonjának szövegébe volt beleszöve, melyben ez a császár megerősítette az achridai érsekség kiváltságait. Ez utóbbi oklevelnek sem maradt ránk az eredeti példánya, hanem csak három, aránylag késői másolata ismeretes:² 1. codex Constantinopolitanus sancti sepulchri No. 9 (XVI. sz.); 2. codex Sinaiticus 508 (976) (XVI. XVII. sz.), ezt P. USPENSKIJ fedezte fel s másolta le; 3. Gerasimos argosi érsek codexe, melyben azonban csak az első oklevél első fele van meg. Az első kiadást e harmadik kézirat alapján RALLES-POTLES készítette 1855-ben.³ Ez tehát hiányos. A három oklevél teljes szövegét elsőnek E. GOLUBINSKIJ adta ki P. USPENSKIJ-nak a sinai-i kódexből készített másolata alapján egy a bolgár, szerb és román egyházak történetét tárgyaló munkájában.⁴ Magából a cod. Sin. 508 (976)-ból kritikai kiadásban adta ki a három oklevél szövegét V. N. BENEŠEVIČ.⁵ Mi itt a három oklevél szövegének legújabb kiadását használjuk. Ezt a konstantinápolyi kézirat variánsait is figyelembe véve J. IVANOV készítette.⁶

A három oklevél lényeges tartalma egyháztörténeti és egyházjogi szempontból az, hogy a császár az egyházkerület további fennállását szentesítette ugyan, de patriarchatusból érsekséggé fokozta le. A három kiváltságlevél összesített tartalmából, a bennük az achridai érsekségnek adományozott kiváltságokból azonban kitűnik, hogy ez az érsekség autokephalis érsekség lett: ki volt véve a konstantinápolyi patriarcha joghatósága alól, s a keletrómai birodalom területén belül bizonyos egyházi autonómiát élvezett, akárcsak a kyprosi érsek-

¹ Vö. G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1941. 81—3, 160—5, 189, 208—9, 213. 220.

² Minderre nézve: H. GELZER: ByzZschr. II (1893.), 41—2. — F. DÜLGER, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I. Teil. München u. Berlin, 1924. No. 806—8. — J. IVANOV, Църковни старини из Македония. Sofia, 1931.² 547—50. — Gy. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I. Budapest, 1942. 114.

³ Συνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων. Athén, 1855. 266—9. Újra lenyomatta (magyar fordítással) WENZEL, AUO. VIII, 422—36 és ZACHARIAE v. LINGENTHAL, Jus graeco-romanum III. Lipsiae, 1857. 319—20.

⁴ Краткій очеркъ православныхъ церквей. Москва, 1871. 259—63. E kiadás szövegéből kimaradt egy püspökség, s eltorzult benne néhány helynév és szám. Híven újra nyomatta — a Gerasimos-kézirat variánsainak feltüntetésével — H. GELZER: i. h. 42—6.

⁵ Описание греческихъ рукописей монастыря святой Екатерины на Сина. I. S.-Peterburg, 1911. 542—54.

⁶ I. m. 550—62. (Bolgár fordítással és helynévazonosításokkal.)

ség.¹ Középkori történeti-földrajzi szempontból pedig azért értékes ez a három oklevél, mert felsorolja az achridai érsek alá rendelt suffraganeus püspökök püspöki egyházmegyéit (évopiai) s az ezek területén levő kisebb, megerősített városokat (κάστρα). Ezzel lehetővé teszik számunkra az achridai bolgár érsekség területének megállapítását. Ennek a hatalmas területnek nyugati határa nagyjában a Drina—Adria vonal, déli a Janina—Larissa vonal, északi nagyjában a Duna, keleti a Dunatorkolat és Várna közötti Fekete-tengerpart, délkeleti a Balkán-hegység vonala s egy ennek nyugati felétől Szaloniikiig kanyargó határvonal.²

Az érsekség területének megállapításakor bukkannak fel az első oklevél³ magyar vonatkozásai. Az már régóta ismeretes a külföldi és a hazai kutatók előtt egyformán, hogy a 13. püspökségként felsorolt η Θράκος püspöki székhely megfelel az antik *Sirmium*. Σίρμιον, középkori bolgár *Srēma*, magyar Szávaszentdemeter, mai Mitrovica helységnek, a Száva északi partján.⁴ Mivel az oklevél szándéka kifejezetten az, hogy az achridai érsekség területét akkorára méretezze, amekkora Samuel cár Bulgáriája volt, nyilvánvaló, hogy Szávaszentdemeter és vidéke már Samuel cár hódításai idején sem tartozott Szent István Magyarországához, s a helyzet e tekintetben II. Basileios 1018-ban befejezett hódításai után sem változott. E terület még I. Manuel Komnenos alatt is vita tárgya, s — mint már említettem — közismerten egyike azon kisugárzási pontoknak, ahonnan a keleti kereszténység hatása az Árpád-kori Magyarország területére szétáradt.

Van azonban az oklevélnek még egy másik ilyen magyar vonatkozása is, amit eddig még senki sem vett tekintetbe. Az achridai érsekség püspökségeinek felsorolásában a 11. helyen (a niš-i és a belgrádi püspökség között) szerepel a barancsi püspökség a következőképen: „Es Branitza püspökének Branitzában, Morobiskosban, Sphenderomosban, Grotában, Bisiskosban, Istraalangában és Brodariskosban legyen 15 papi

¹ Vö. B. GRANIĆ, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien: Byzantion XII (1937.), 395—415.

² A három oklevélben felsorolt összesen 31 püspökség területét a székhelyek és a kastronok nevének azonosítása alapján főként a következő tanulmányok tisztázták: S. NOVAKOVIĆ, Охридска архиепископија у почетку XI. века. Хрисовује цара Василија II од 1019 и 1020 г.: Глас Српске Академије 76 (1908.) 1—62. — J. IVANOV: i. kiad. jegyzetei. — H. GELZER i. m. 48—57. — F. DÖLGER: i. h. — Az érsekség területének térképét I. D. RIZOFF, Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen. Berlin, 1917. 16.

³ Ez az oklevél keltezetlen. Tartalma alapján DÖLGER i. m. No. 806 1020 május előttről, IVANOV és MORAVCSIK 1019-re teszik.

⁴ I. kiad. 554. Vö. GYÓNI M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szörvány- emlékei. 1943. 122—3.

személye és 15 zsellérje.”¹ Az accusativusban álló τὸν Βισίκον névre kell figyelmünket ráirányítanunk. Ez GOLUBINSKIJ kiadásában Διβίσκον, GELZER-ben Διβίσικον alakban mutatkozik. Megfejtésére eddigelé csak S. NOVAKOVIC tett kísérletet, de javaslatai: *Dirosin* Kragujevac mellett, *Diči* Rudniktől nyugatra nem meggyőzőek sem nyelvészeti, sem földrajzi szempontból,² már csak azért sem, mert túlságosan messzire esnek Barancstól és az egyházmegye többi kastronjától. S éppen ezen a ponton kínálkozik az új megfejtés, amelynek magyar vonatkozása van.

Mivel itt a cod. Sin. > USPENSKIJ-másolat > GOLUBINSKIJ-kiadás Διβίσκος változatot ad, GELZER pedig — nem tudni, milyen alapon, mert a Gerasimos-kézirat idáig már nem ér el — Διβίσικος-t, ezt a helynevet kapcsolatba kell hoznunk azzal a Τιμπίσκο (Τημπήσκο: ejtsd mindkettőt *timlisko*, s ez egy idegen nyelvi *tibisko* hangalak szabályos közép-görög átírása) helységgel, melyet egy 1519 táján írt népies görög krónika, az ú. n. Historia Turcorum kétszer is említ Magyarország déli-részén, Szendrővel kapcsolatban.³ Az első említés a névtelen krónikának abban a részében fordul elő, mely elbeszéli, hogyan foglalta el II. Murad szultán 1439-ben Szendrőt. Amikor Murad ez évben Magyarország ellen támadt, Albert magyar király kivonult Murad ellen, „s tábort vert egy a Dunával szomszédos [vagy: a Duna közelében levő] helyen, melyet *Timbisko*-nak hívnak, s várakozott arra, hogy más segítség is érkezzék.”⁴ De Murad közben, mielőtt még Albert segítséget kapott volna, elfoglalta Szendrőt. *Tibisko* második említése a krónikának azon a helyén történik, amely elbeszéli, hogyan indult el I. Ulászló az. 1443—1444-i. ú. n. „hosszú hadjárat”-ra. A magyar király május havában indult el Buda (Μπουδοῦνι) várából, „átkelt a Dunán [de még Magyarország területén belül!] s nagyon lassan haladt, hogy serege összegyűljék, és az első napon elért *Timbisko*-ba; itt állt három napig s [azután] eljutott Oláhország földjére, a Duna partjára ment és átkelt arra a helyre, ahol az

¹ I. kiad. 553: Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βρανίτζης εἰς τὴν Βρανίτζαν καὶ τὸν Μορόβισκον καὶ τὸν Σφενδέρομον καὶ τὸν Γροτὰν (εἰς) καὶ τὸν Βίσικον καὶ τὴν Ἰστρούλαγαν καὶ τὸν Βροδάρισκον, κληρικοὺς τε καὶ παροίκους τε. Az eddigi helynévazonosítások: Βρανίτζα = *Branicevo* ~ *Barancs*, Μορόβισκος = *Morava* ~ *Moravik* ~ *Moraviste*, Σφενδέριμος = *Semendria* ~ *Smederevo* ~ *Szendrő*, Γροτὰ = *Grocka* ~ *Isardžik*, Βροδάρισκος = *Brodsko-polje*. A többi kastron neve megfejtetlen.

² I. m. 39—40.

³ A forrásra nézve l. MORAVCSIK, Byzturc. I, 160—2.

⁴ A forrás szövege, mely még kiadatlan, a codex Vatic.-Barberin. 111 (XVI. sz.) f. 11^r—97^v-ján olvasható. Fényképmásolatát és kiadásra előkészített pontos másolatát, melyet MORAVCSIK GYULA professzor úr készített el, régebben is és most is az ő lekötölező szíveségéből használhattam. Ezért neki itt is hálás köszönetet mondok. Az idézett rész, f. 40^r: καὶ ἐτέντωσε εἰς ἐναντίον τὸν λέγουσι Τιμπίσκο κοντὰ εἰς τὸν Ντούναβη ποταμὸ καὶ ἐκαρτέρειν τὰ τοῦ ἑλθῆ καὶ ἄλλην βοήθειαν.

a domb van, ahonnan a söt bányásszák Siderovia [=Szendrő] mellett; s elvonult egészen Sofiáig, mely a Dunától hat napi távolságra van..."¹

Még kell vallanom, hogy az egyszerű névtelen szerző adatainak elemzéséből nem kaphatunk biztos földrajzi támasztékot *Tibisko* helyzetének meghatározásához. Az első részletből földrajzilag csak annyi derül ki, hogy a Duna közelében volt, Szendrőtől nem messze. A második előfordulás jóval részletesebb, de egyben kissé zavarosabb is: I. Ulászló Budáról elindulva átkelt a Dunán. Lassan haladt, hogy serege közben gyarapodjék. Tehát nyilván még Magyarország területén vonult. Lassú vonulás mellett is az első napon ért el *Tibisko*-ba, ahol három napig várakozott. Végső úticélja Szófia volt, mégis előbb elkanyarodott keletre, Oláhország (Βλαχία) földjére, ami pedig ebben a korban is csak a Cserna folyócskától és a Vas-kapu-szorostól keletre kezdődött. Majd mégis visszament a Duna partjára, de még mindig a Dunától északra, Szendrő magasságáig, mert csak itt kelt át a Dunán és jutott el egy Szendrővel szomszédos dombra, s innét indult csak el újra Szófia felé. Itt ez az oláhországi „kitérő” kétféleképpen magyarázható: 1. A szerző vagy forrása, melyet Laonikos Chalkokondylással együtt közösen használt, de amely nem maradt ránk, esetleg tudott arról, hogy *Temes* megyében ebben a korban már oláhok laktak, s ezért Temes megye déli részét, illetőleg a régi Keve vármegyét már Βλαχία-hoz számítja. Ez a kevésbé valószínű eset. 2. Földrajzi tudatlansága miatt forrásának valamelyik, Βλαχία-ra vonatkozó adatát belekeverte Ulászló Buda—Szófia útvonalába.

- Feltevésem szerint ugyanis *Tibisko* helységet a Dunától északra, a parttól nem túlságosan messze, Szendrővel átellenben kell keresnünk. Az első hely szerint közel volt Szendrőhöz és a Dunához, a második szerint a Dunától északra volt, közel „Oláhország”-hoz és Szendrőhöz. Még az sem mond ellene feltevésünknek, hogy a Budáról kiinduló Ulászló a Dunán való, Magyarország területén történt első átkelése után „az első napon” ért el *Tibisko*-ba. Hiszen ez a dunai átkelés valahol Szalánkemén és Zimony között is elképzelhető! Feltevésemre komoly nyelvészeti okok késztetnek. A vulgaris közép-görög Τιμπίσκο helynév ugyanis szabályos közép-görög fejleménye a klasszikus görög Τιβίσκον, latin *Tibiscum*, *Tiviscum*,

¹ I. h., f. 44^r: ἀπεράσανε τὸν Ντούναβη καὶ ἐπηγαίνανε ἀργὰ ἀργὰ διὰ τὰ μαζῶνεται τὸ φουσαῖτο καὶ τὴν πρὸ [=πρώτην] ἡμέρην ἔσωσεν εἰς τὸ Τιμπήσκο καὶ ἐστάθη τρεῖς ἡμέρες καὶ ἦρθε εἰς τὴν γῆ τῆς Βλαχίας. ἐπηγαίνε τὸ χεῖλος τοῦ Ντούναβη καὶ ἀπέρασε εἰς τὸν ντόπον, οὗ ποῦ εἶναι τὸ βουνό, οὗ ποῦ ἐβγαίνει τὸ ὁλάτι κοντὰ εἰς τὴν Σηδερούβια καὶ ἐδιῶρη ἕως εἰς τὴν Σοφία εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὸν Ντούναβη ἑξ ἡμέρες. E két forráshelyre nézve l. még Gyóni M., Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1933. 33.

Tivisco, *Tibis* helynévnek. Ez egy Dacia Traianában, a *Tibiscus* (= *Temes*) és a Bisztra egybeszakadásánál, a mai Karánsebes tájékán fekvő helység, talán a mai *Zsuppa* neve volt. A *Temes* folyó neve, amelyről különben az antik *Τιβίσκος* is kapta a nevét,¹ nevet adott az egész vidéknek, *Temes* megyének, mely ma éppen Szendrővel szemközt ér ki a Dunához. A Duna Kevevára (a mai Temeskubin) és Palánk közötti nagy szigetét ma *Temes-sziget*-nek hívják, s rajta egy ugyanilyen nevű község is van. A *Tibisko* ~ *Temes* típusú helynevek valamivel északabbra az egész középkoron át tartották magukat. Az 1180—1183 táján író Ioannes Kinnamos említi a *Τειμός* hegyet, egy 1177-i oklevélben már szerepel a *temisiensis* melléknév. Anonymusnál pedig a *Temus* névalak.² Ezek, valamint a *Τιμισκο* név mellett nézetem szerint a név folytonosságának bizonyítéka a *Διβίσκος* névalak is, a baranasi görögkeleti püspökség Szendrő társaságában említett egyik kastronjának a neve. A közép-görög az idegen nyelvi *t* hangot néha *δ*-val írja át.³ A kastron neve tehát olvasható *Tirisko(s)*-nak, *Tibisko(s)*-nak is, helyesebben szólva feltehető, hogy ilyen idegen nyelvi névalakoknak átírása. Minden valószínűség szerint ugyanannak a helységnek a neve, amelyet a *Historia Turcorum* *Τιμισκο*-nak nevez. Mivel olyan városi településről van szó, melyet a Dunától északra, Szendrővel átellenben, a folyótól nem messze kell keresnünk, földrajzilag valószínű, hogy ez a helység a mai Temeskubin, melynek magyar neve azonban a középkorban *Kere*, *Keverára*, illetőleg *Kurin* volt, s fontos átkelőhely volt itt Szendrő felé. Azonban az Árpád-korban Temes-megyének ez a déli része, éppen *Kere* központtal s észak felé egészen a Temes—Berzava-torokig önálló *Kere* vármegye volt, melyben a *Temes* névnek a középkorban magyar nyoma nem mutatkozik.⁴ Így a leírások fő drajzi évei ellenére is a nyelvészeti megfontolások inkább északkeletre, az antik *Tibiscum* felé, vagy legalább is északra, a *Temes* mellékére, esetleg Temesvár felé utalnak bennünket, mert ezen a vidéken a magyarban az antik név *Temes* alakban az egész középkorban folytatódott. Azonban e vidék középkori lakosságának görögkeleti vallású, szláv-görög műveltségi kapcsolatú, esetleg szláv nyelvű része körében, s mindenesetre az új achridai érsek környezetében élhetett a szóbanforgó helységnek valami olyan névalakja, mely még összefüggésben volt a görög *Tibisko* alakkal.

¹ Vö. PAULY—WISSOWA, *Realenc. Tibiscum* és *Tibiscus*, valamint GYÖNI M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 135 és ORTVAY T., Temes vármegye és Temesvár város története a legrégebb időktől a jelenig. I, 67—71.

² Vö. GYÖNI M. l. m. 131.

³ Vö. MORAVCSIK, *Byzture*. II. 41.

⁴ PESTY F., *Eltűnt régi vármegyék* I, 369—410.

Abban az esetben, ha itt javasolt helynévazonosításunk helyesnek bizonyul, fel kell tennünk azt is, hogy Samuel cár bolgár birodalma és egyháza, majd pedig II. Basileios császár birodalmának, valamint az achrídalei érsekségnek a területe is nemcsak a Szerénységben, hanem a Temesvidéken is túl terjedt észak felé a Száva—Duna vonalán: az utóbbi helyen vagy Kevevára vagy Temesvár vagy az antik Tibiscum környékén. Ebben az esetben az ugyancsak görögkeleti Ajtony Marosvárától nem is olyan messzire eső Kevevára vagy északabbra egy *Temes* nevű helység lenne az a másik délmagyarországi görögkeleti központ, mely a keleti egyház hatását közvetítette a kifejlődőben levő magyar kereszténység felé.

Magyar Nyelv, 42. (1946.) 1-5.

THE ORIGINAL HOME OF THE ṬUKHĀRIANS

M. ROHI UIGHUR OF KASHGAR

Continued

The Ṭukhārian Language

Hsuan-Tsang informs us that the Ṭukhārians-Tu-huo-lo-had a peculiar spoken language and an alphabet of 25 letters; their writing was horizontal from left to right, and their records gradually increased until they exceeded those of Su-li (Kashgar?) in number¹. According to Baily this was probably Greek script, some specimens of the language in this script was found from Turfan region in Eastern Turkistan along with Ephthahte coins in the same script². Dr. Hærnle was the first scholar who published some texts in Ṭukhārian language, which were followed by many other fragments found and collected by Sir Aurel Stein and Peliot, Count Otani and Tuchibani of Japan and Berezouski of Russia and German Scholars Sieg and Siegling³. The language has been critically studied by F. K. Muller, H. W. Baily, W. B. Henning, G. Haloun, and Mænchenhelfen, etc. According to these scholars, the Ṭukhārian language being an Indo-European tongue, belongs to an ancient language group which is said to have been spoken by the Yuch-chih, probably about the second century B. C., in at least the western oasis of Eastern Turkistan⁴. It has played a great role in spreading the Buddhist religion in Bactria and Central Asia, a fact which is attested by a Buddhist

1 T. Watters, *On Yuan Chawang*, Vol. 1, p. 103; Samuel Beal, *Buddhist Records*, Vol. 1, p. 37 sqq.

2 Baily, *BSOS*, Vol. VIII, p. 892-916.

3 *JRAS.* 1914, p. 958.

4 O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, 456 sq. Albert Von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkistan*, pp. 20, 21, 45.

Pratimoksa. A fragment of this was found at Jigdalik and Kaya near Kucha in Ṭukhāri language and in slanting Gupta characters¹ and was in use throughout the Buddhist period in that country². It is believed that many important Buddhist religious works were translated originally from Ṭukhāri into Turkish and other languages of Central Asia³ as for example, we have a colophon of Turkish version of the "Maitrayatsamiti" (in Perussische Akademie der Wissenschaften in Berlin), which was translated from an Indian language (Sanskrit or Prakrit) into "TWGRY" (Ṭukhāri) and from Ṭukhāri into Turkish⁴ (Uighuri), but this theory has become a subject of controversy among some scholars.

W. B. Henning contradicting the explanation by Baily and others as to effect that the (TWGRY) of Uighur Colophons and Ttaugaru and Ttauḡagara of Khotanese-Saka text all represent Ṭuchāra, argued that the colophons were translated from Kuchaian into Sogdian and from Sogdian into (TWGRY), the language of "FOUR TWGRY Country" between Bishbaliq, and Kucha, which is, according to him, the name of separate Turkish tribe in Kara-Shar and not in Nagaradisa (Jalalabad). He explains Nagaradisa to which the author of colophons belongs, as to have been ("NKNYDYS), ("KNYDYS), which represent, according to him, Agnidesa the land of Agni (Kara-Shar)⁵. This theory was supported by Dr. Z. Velidi Togan, according to him the people to whom the name Ṭukhāri applied in Ṭukhāristan proper were of Iranian stock and their language was purely of Iranian origin⁶.

A good deal of fragments of inscriptions found in this language from different parts of Eastern Turkistan proves that it was a

1 Sylvain Levi, JRAS, 1931, p. 109.

2 *Ibid* and A. Stein, Inner Most Asia, p. 802.

3 Dr. Z. Velidi Togan. Turk Eli Trihi, p. 77.

4 H. W. Baily, BSOS, Vol. VIII, p. 894, W. B. Henning, Vol. IX, pp. 543-560.

5 W. B. Henning, Asia Major, Vol. I, p. 159. & BSOS, Vol. 9, pp. 558-564.

6 Dr. Z. Velidi Togan, Turk Tarihina Giriş, p. 409 sq., also Cf. Baily, *op. cit.*

widely spread language of a good literary standard and well flourished one, as on the basis of these rare fragments the scholars who critically studied the Ṭuchārian language divided it into A. B. and C. dialects; the A. and B. dialects represent the Centum dialects with unaspirated words and can not represent, according to Tarn, the language of historical Ṭochari; the first was used in Agni-Karashar and around Turfan, and the second in Kucha, while the C dialect existed, according to T. Burnow in the Shan-Shan Kingdom near Khotan in the third century A.D.¹ However, A. and B. dialects, according to Baily can be related closely. to the language of Ṭukhari, as he assumes that the dialect A might have been imported for study from Bactria for which the Greek script was used and also this script of Ṭukhāri was known in Turfan region².

Opinions differ regarding the introduction of these Ṭukhārian dialects along with interestingly Greek script in those remote region, Tarn is of the opinion that the Ṭochāri elements in the little Yuch-chih who after 174 B.C. moved into Eastern Turkistan have brought them from Europe, and spoke the famous Centum language with Italo-Celtic affinities, discovered in Eastern Turkistan, it was used to be called Ṭochārian, and to-day this language called dialects A and B which were the languages of two States in the northern part of Eastern Turkistan, A in Agni-Kara-Shar (with Turfan), and B in Kucha which was in use in 7th century A.D.³, and according to him before introduction of these dialects there from elsewhere by the Ṭukhāris in Kansu, they spoke Turki, and that in this case, the language with Centum was brought by Bactrian Greeks who had trekked from Europe to farflung cities of Eastern Turkistan, along the road of northern Tien-Shan and consequently represented by the blue eyed people of Turfan⁴. And

1 W. W. Tarn, *op. cit.*, pp. 289, 514, 519 & T. Burnow, JRAS, 1935, pp. 667-675.

2 Baily, *op. cit.*, pp. 897-901.

3 W. W. Tarn, *op. cit.*, Cf. also JRAS, 1914, p. 959.

4 *Ibid.*, p. 290, Also Cf. Baily *op. cit.*

Baily suggest the possibility that the Ṭoçhāri in their wandering had changed their language¹, however, what we call Ṭoçhāri, language should be confined to the literature written in Saka Speech and Greek letters, of the true Ṭoçhāri (the Great Yuch-chih) who had settled in Ṭukhāristan, the later name for Bactria². Tarn argues that Bactria at some period after the conquest, adopted the Saka speech of their Kushan overlords and Bactria after the fourth century A.D. bore the name Ṭukhāristan. And that the language called (Ṭoçhri), (Ṭokhāri) or Ṭogari in Central Asian documents was the Saka speech of the Kushans of Ṭukhāristan and nothing else³. Surendranath Majumdar Sastri in his notes on J.W. McCrindle's "Ancient India of Ptolemy," says: "the discovery of these dialects which exhibit the peculiarities of both the Asiatic and European branches of the now lost primitive Indo-European language, had given a rude shock to the theory of European origin of the primitive Indo-Europeans whose cradle is now again being located in Central Asia⁴. And Dr. Zaki Velidi Togan on the basis of some Ṭukhārian words which he quoted from Al-Biruni's "Saydana (MS in the Library of Kurşunlu Jami, Bursa) is of the opinion that the Ṭukhārian language of Ṭukhāristan proper is purely of Iranian origin, with no connection with the so called Ṭukhārian dialects A and B which found in Eastern Turkistan, this theory supported by Baily and Henning according to them it is the language of a people called "Four Ṭukhri" spoken by them before coming in of Turks there in Karashar, Kucha, Bashbaliq etc., and represented by the general name of Arswn (Ars), or Wu-sun and spoken in Tien-Shan valley⁵.

Bactria and coming in of Ṭukhārians.

The ancient Bactria which figures very early in history, and takes consequently the name Ṭukhāristan, corresponded partially

1 Baily, *op. cit.*, p. 892.

2 *Ibid.* & Tarn, *op. cit.*, p. 533.

3 Tarn, *op. cit.*, p. 290 & Baily, *op. cit.*.

4 S. N. Majumdar. McCrindle's Ancient India by Ptolemy, p. 394.

Dr. Z. Velidi Togan, *op. cit.*

to the territory of modern Afghanistan and Sogdiana situated in a region belonging geographically to the Aralo-Caspian basin, it was a prosperous country. Its fertile valleys watered by the great river Oxus, it had a rich agricultural and pastoral land. It produced vine, millet and other profitable trees, productions of which were carried into China in Han period. According to Strabo in the early third century B.C. Indian goods were passed through it towards the Caspian and Black Sea. A net work of routes passed through the country on the west to Persia and Mesopotamia and on the north to steppes between Caspian and Altai,¹ etc. Bactria was rich in mineral product of which the balas ruby and lapis lazuli (lajward) which extracted from the mines of Badakhshān, were famous, as well as it was always famous with its wild fauna like camel, the lion, the bee, fox, boar, etc., particularly for its horses, its cavalry served in all the Persian armies, and wanted by Chinese².

Bactria was the scene of Zoroaster's most active years, as well as of Masdaiism. Its capital the ancient Baktra (Balkh), the "mother of cities", is one of the oldest cities of the world, which mentioned in the inscription of Darius and in Avesta, in the time of Darius it was a strapy of Persian empire, and was the centre of political, religious, and commercial life, enjoying a reputation unequalled by that of any other city east of Babylon or Susa³.

Bactria was the scene of military activities of Alexander the Great, from where he marched to conquer Marakanda (Samar-kand), and on return from here he started to invade India⁴. After the death of Alexander and after an interval of uncertain allegiance it passed to Selucus, and remained a province of his empire.

1 E. R. Bevan, *The House of Seleucus*, Vol. II, p. 275. O. M. Dalton, *The Treasure of The Oxus*, p. XVIII.

2 Dalton, *op. cit.*, p. XX, cited from J. Wood, *Journey to the Sources of Oxus*, 1872.

3 *Ibid.*, p. XXI.

4 McCrindle, *Ancient India of Ptolemy*, p. 271.

whose successors were termed "Governor of thousand cities", and continued until 256 and 250 B.C. when Arsaces revolted against its governor who had already declared himself king of Bactria, and laid there the foundation of the Parthian monarchy.¹

The Greco-Bactrian dominion which founded by Theodotus, was extended at one time not only over Bactria, but over Sogdiana upto Jaxartes and beyond to the confines of Seres (China), as well as over the countries of Gedrosia (Kalat), Arachosia (Qandhar), Aria, and Paropamisadae, in them included Herat, Segistan, Afghanistan and Iran, besides, some substantial part of north-western India, and the valley of the Indus, to coasts of the Delta as far as the mouth of the Narmada and Gujrat,² and subsisted for about two and half centuries,³ after which it was first overwhelmed by Parthian encroachment, and in about 126 B.C. finally overthrown by Scythians and *Yuch-chih* who invaded from the East, the latter according to Chinese Annals, in third century B.C. occupied pastures along the north-western boundry of China, between Sha-chu and the mountains on Tibetan frontier, and driven out of their settlement, in about 162 B.C. by the Hsiung-nu (Huns) who were then in great predominance on the whole region of the northern frontier of China. Under this pressure of Huns they reached the Ili valley dislodging in turn a people called Szu or Sze (Sai) who moved onward to the steppes bordering the Jaxartes. And soon after another tribe, this time Wu-sun alighted on the Ili valley also driven before the resistless Hsiung-nu. Thus, the Yuch-chih and Sze or Sai were precipitated upon Sogdiana, an event which agrees well with what assigned by Greek chronologists to the destruction of Greco-Bactrian dominion⁴. For example, Strabo names as the nations which achieved this destruction of Bactria about 162 B.C. the Asii, Pasiani, *Tochāri* and Sakarauli; Trogus

1 Yule, *op. cit.* p. XXV.

2 *Ibid.* cited from E. Thomas, JRAS., Vol. XX, p. 109. & McCrindle, *op. cit.*, p. 272. Also see Codrington, G. Journal C. IV, 1944, pp. 80, 81.

3 McCrindle, *op. cit.*

4 Yule, *op. cit.*, pp. XXV-XXVI.

Pompeius, refers to them as the Asii, Sarauci and Tōchāri. Justin also mentioned Tōchāri in connection with these events¹.

It is said that, later on in about the Christian era a prince named Kuci-Shwang (Chinese Kyut-Syukho) subdued all the principalities which were under the dominion of Yueh-chih and extended his conquest over the countries south of the Hindu-Kush including Sind, thus establishing a great dominion of which Greek writers mention as that of the Indo-Scythians².

The Scythians or Sakas, the Historical relation between them and Tukhārians and Yueh-chih.

The Scythians lived in a country which was spread over a vast area in the east of Europe and in western and Central Asia, including beyond ancient Imao of Ptolemy i.e. Eastern Turkistan. The knowledge of the Scythians by the Greeks dates from the earliest period of their literature, for in Homer's Iliad they mentioned as the milk-eaters (Gala-Ktophagoi) and mare-milkers (Hippemologoi)³.

In general, the name of Scyths appears in seventh century B.C., when later in this century, one party of them passed south of Caucasus and westward into Russia⁴. They, according to Herodotus, in about 637 B.C. invaded all Syria from the north under their king Bartuta (Partatua) and his son Medyes dominated western Asia for 28 years, and diminished the Assyrian kingdom west of Euphrates and pushed as far as Egypt and old Philestine, where they built Scythopolis-the Beisan-which is tracable to-day under the name of Beth-Shan⁵. Though in the sixth century they were politically subjected to rule of Medes and Persians, but in the fifth century they could emerged from the

1 Yule, *op. cit.*

2 *Ibid.* & McCrindle, p. 272.

3 McCrindle, pp. 289-292 sqq.

4 O. M. Dalton, *op. cit.* p. XLIX.

5 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 146-190; Dalton, *op. cit.*, p. XLVII; T. T. Rice, the Scythians, p. 23 sqq.

north-west of Lake Balkhash (Balqysh), and their dominion in Asia lasted in one name or other upto seventh century A.D¹.

According to a legend narrated by Herodotus, the Scythians came into existence in the country called after them and were the descendents of three sons of the so-called first inhabitant of Scythian desert, Targitaus son of Jupiter, the God of Heaven, from a daughter of Borysthenes or the half-women, half-serpent daughter of the river Denieper. They were generally called "Scoloto" from a surname of their king, but the Greeks called them Scythians, and the Persians called them Sacoe (Sakoe). In about one thousand year after this Targitaus their first king, they were invaded by Darius².

Darius used to apply the name both to Scythians beyond the sea and called them "Saka Taradarya", probably for the Sakas beyond the Caspian and Euxina and Scyths of South Russia; and "Saka Tigre-Khauda" Sakas with pointed caps; and "Saka Haumavarka", for his eastern subjects³.

The general terms Scyth, Saka, also Caka were used to denote the groups of nomadic tribes holding the steppes of Central Asia and Southern Russia from the borders of China to the Carpathians⁴. And it is generally supposed that the well known forceful pressure of Scythians from the north towards Bactria mentioned in Polybius record of Euthydomus of Bactria's plea in the days of Antiochus the Great's eastern expedition has taken place shortly after 212 B.C.⁵. However, the Scythians of Russia were of the longest duration, they were overthrown in the fourth and third centuries B. C.⁶. In the parts of Armenia and Eastern Anatolia they represented an important element in the

1 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 192-193-4, T. T. Rice, p. 25, & Herodotus, Trans. By W. Beloe, p. 190.

2 Herodotus, *op. cit.*, T. T. Rice. p. 51.

3 R. D. Banarji, Indian Antiq., Vol. 37, p. 41. Rawlinson, JRAS., 1906, pp. 181 & 460, Dalton, *op. cit.* p. XLIX.

4 Dalton, p. XL-VII

5 K. De B. Codrington, the G. Journal, C. IV, 1944, p. 40.

6 Dalton, *op. cit.*, p. L.

population for a considerable time¹. And it is supposed that a later and lesser successors of these Scythians who invaded Bactria long survived in Seistan in the reign of Sasanians, through which the Scythians originally made their way to India, and gave the Country the name of Sakastan which eventually took the form of Sijistan and Sîstân².

In the view of Minns the modern survivals of the Scythian group are Ossetes in the Caucasus, last remnants of Sarmatians, and Galcha with kindred dialects in the Pamirs and to some degree Afghans³, the fact that there found slightly Turanian blood in the ethnological features of Afghans and the nomadic life of traditionally old nature found among them upto date might bear witness to this effect⁴.

Because the Scythians generally spoke supposedly an Iranian dialect, probably influenced by their culture in the course of long contact⁵, scholars differ about their ethnological origin, but we have some clear description by Herodotus (*op. cit.*) and Hippocrates in his (PI-RI-AE-RO-N), of their physical characteristics and customs which certainly suggest their Mongolian affinities⁶, and Altaic origin, this is supported by Russian and Hungarian scholars on the basis of excavations at Parizik in Altai⁷.

1 Dalton *op. cit.*, p. XI.IX.

2 K. De B. Cordington, *op. cit.* pp. 78-82. Huart, *Ancient Persia*, p. 106,

3 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 193-194.

4 Cf. for Turk and Mongolian influences in Afghan race, E. I. Art. "Afghan", cit. from B. S. Guha, *Census of India, 1931, I, III A*, p. XI. & L. Poole, *History of India, Vol. III*, p. 95. and Olaf Caroc, "The Pathans" p. 85 sqq. and Risely, *The People of India*, p. 33.

5 Cf. Z. Velidi Togan, *Unumi Turk Tarihina Giriş*, p. 392 and E. Norris. *JRAS*, 1855, p. 2 sqq., according to him the language spoken by Scythians in Behiston inscription differed from Persian, and called properly Scythic language, in which found Ugrian and Turkish analogies, specially Ugrian, (Tartarian) and was the language of a class which has been dominated by Tarter, Scythic, Tschudish, or Mongolia, also see Rawlinson, *Memoire on the Persian Inscription*.

6 O. M. Dalton, *op. cit.* and Herodotus, p. 190 sqq.

7 T. Talbot Rice *op. cit.*, p. 30.

The Scythians were not only great conquerors but they were also great patronisers of most remarkable and homogeneously flourished arts and culture, diffused over the whole vast area from the Dobruja and Carpathians to the Yenisei and Siberia, Altai, etc., of which abundant and strikingly worked examples were discovered in metal, bronze and gold, as well as in carved bone and wood¹. It is said that the cultural foundation created by the classical civilization in regions such as Gul or Scythi is the basis on which modern life has been built up, in Russia as much in the west, but the effects of Scythi's intercourse with classical world were still more far-reaching; they spread to the east across the Ural to Altai and even right into Mongolia, according to G. Brovko, we encounter them as fundamental elements in the art of ancient China in pre-Christian times and their echoes are still vibrating to-day throughout the Far East².

Scythians in North India :

The conquest of north India by the Scythians is of particular interest and forms a separate and curiously critical part of their history, they after over-throwing the Parthian empire and then the Greco-Bactrian power, in North India, extended their own rule there. This event occurred, according to Konow in 150 B.C. and in 84/83 B.C. according to some other scholars, and from 128/129 or 138 A.D. the Great Kanishka era of Scythians begins, he himself ascended the throne between 71 A.D. and 86 A.D.³, and in 125 A.D. according to V.A. Smith.

The era that thus constituted by Kanishka was called Saka Era, for example, the Indian considered Kujula Kadphises and Wima Kadphises the Saka kings, and Samudragupta calls their successors Saka Murunda in his well known inscription on the

1 Dalton, p. LVII.

2 G. Brovki, *Scythian Art*, 1928, N. York ed, 1960, p. 16.

3 J. E. Van Lohuizen De Leeuw, *op. cit.*, p. II, also see pp. 40, 64, sqq. and 324. A critical discussion of Kanishka will be found in R. D. Banarji, *Indian Antiquary*, Vol. 37, 1908 and V.A. Smith, *JRAS*, 1903, pp. 1-64.

Iron Pillar of Allahabad, giving them at the same, time, the typical Kushana title "Daivaputra Şahi Şuhanuşahi Şaka Murundai¹." In Kalkhana's Kavya (poem) Huska, Juska and Kanishka were called Truşka kings². Also in Sanskrit literature the first mention of Saka as Truşka is to be found in the Kathasarit-Sagara and Rajatarangini³, a reference which clearly bears witness to prove that the Scythians were known to Indians as of Turkish origin, as well as to early popularity of Turks.

Sakas and Tūkhūri

The great people who mixed and assimilated by subjugation, counter subjugations and to whom the name Saka applied consisted according to Leuw, of a numerous tribes, like Wu-sun who lived in Ili region of Eastern Turkistan, and Sai identified as same Saka of Persian and Şaka of Indian sources, and Yuch-chih of Chinese sources. They were called by Greek authors Tūkhūri also and Indians called them Tūkhūra and Tūşara. They and Asii or Asiani of Greek authors were identified with Ta-Yuch-chih of Chinese sources, whom the Chinese envoy Chang Ch'ien found in 128 B.C. as masters of Bactria⁴. This group of peoples about whose amalgamation of numerous tribes the Early Han Annals (Ch'ien Han-Shu) bear witness⁵, lived originally, under the name of Yuch-chih in the south-west part of Gobi desert – south-west of Kansu and the plains of north Nan-Shan and were subjects to the Huns who forced them to leave their original home. A small group separated themselves and went to mountains of north-east Tibet, where they became known as the Little Yuch-chih⁶. The greater mass known to Chinese as Ta-Yuch-chih. (The Great Yuch-chih) marched to the west and defeated the people of the Sai in north

1 J. E. Van L. de Leuw, *op. cit.*, p. 46 ; R. D. Banarji, p. 42.

2 C. H. Philips, *Historian of India, Pakistan and Cylon*, p. 65.

3 Banarji, *op. cit.*

4 Van L. de Leuw, *op. cit.*, pp. 31-46.

5 *Ibid.*, & Fitzgerald, *China*, p. 179.

6 Van L. de Leuw, *op. cit.* pp. 29-30.

Tien Shan on the upper Ili—Chu and Naryn, but they did not enjoy a peaceful life for long, for another horde the Wu-Sun fell upon them in turn, and again drove a part of them forward, while another part was subjugated by Wu-Sun themselves together with assimilated Sai (read Se or Sok in some sources)¹. Those of the Ta-Yuch-chih who marched again further westwards came in the neighbourhood of Ta-Hsia (Bactria) and made themselves masters of it, upon which Sai-Wang (king of Sai) went southwards and made himself master of Chi-Pin (Kabul), the domination of the Great Yuch-chih over the whole region consisting of Sogdiana and Middle Oxus, the ancient Bactria or later Turkhāristan continued until the advent of the white Huns or Ephthalites, early in the fifth century A.D. They under the name of Kushan dynasty extended their rule from their main seat, south of the Hindu-Kush, and into north-west of India (Pakistan to-day)².

It is said that the Sai was the General name for the Scythian people consisted of several tribes who were either driven to the south, or were assimilated, according to "Ch'ien Han-Shu", with the Ta-Yuch-chih, their Kings in the Later Han time, according to "Hou-Han Shu" were designated as Kwei-Shuang modified in the course of time to Kushan³. These Kushans in the first century A. D. forced their way southward and were able to build an empire in India ranging from Oxus to Gangas, endured for at least, five generations and witnessed the formation of the Bodhist canon and creation of Bodhist, Brahmin and Jainism. Thus they created for the first time a new patern in Indian history, which followed by the white Huns in the fifth century and "Western Turks" in the seventh⁴.

In the same time, some western authors identified these Yuch-chih with Turkhāri also, and this was supported by the fact that

1 Van L. de Leeuw, & Banarji, *op. cit.*

2 Van L. de Leeuw, *op. cit.*, p. 31. & Sir A. Stein, *Scindia*, Vol. I, p. 411.

3 Leeuw, *op. cit.*, p. 30. sq.-note 115, F.H. Skrine & E.D. Russ, *The heart of Asia*, p. 19.

4 K. De B. Codrington, *The Geographical Journal*, Vol. C. IV, pp. 79, 83.

Kumarajiva glosses Tu-k'ia-lo Ṭukhāra--as Little Yueh-chih. Besides this, they were also identified as Asii, or Asiani, which is said, to have remained known outside their boundries as Ṭukhāri (Ṭukhāra) also. But some western authors make a distinction between the Asii and the Tochāri. Tarn and Sieg on the basis of a latter documents dating from 7th century A.D., are of the opinion that the name of Asii was the same as the name Arsi, which according to Van Windeken means "white" and that it was used to indicate the rulers of the Tochāri and subsequently for the people over whom they ruled, and according to Couvreur, they were Wu-Sun¹. and Bailly explains Arsi as Sanskrit Aria² and according to one theory the Asii as a people related to Ossets or As in south Russia, which is believed to be, of main Scythian stock³. It is characteristic that the Ossatic language, it is said, have been connected with Khotanese another Eastern Iranian group of languages⁴.

The Sakas and Tuṣaras also continually mentioned together in the Indian epic poetry and Puranic text, like Utkala Mekala, Yavana Phlava, Suhma Pundra, Anga-Vanga, etc.⁵ From this it seems that in reality there was not much difference to be made between Tuṣaras and Sakas, as according to Van L. De Leeuw, the greater part of Sakas were, assimilated in the Yueh-chih—Ṭukhāri, and also the last nomade people spoke a Saka language⁶.

From the above arguments we can definitely conclude that the Ṭukhāri and Sakas were already greatly intermingled before they invaded india and probably became even more unified after joining those Sakas who presumcably had settled there earlier.

1 Leeuw, *op. cit.*, p. 44.

2 Bailly, BSOS, Vol. VIII, p. 894 sqq.

3 Leeuw. p. 44.

4 Bailly, *op. cit*, Vol XII, p. 329.

5 Leeuw, *op. cit.*, quoted from Gonda, *The Markandeya Purana*, Calcutta, 1904.

6 Cf. Tarn, p. 288.

According to Van L. De Leeuw the Yuch-chih—Yuchhāri and Sakas were mixed up together by outsiders, they only remained distinguished from each other by Chinese, as the Sakas, according to "Ch'ien Han Shu" were already long ago partly absorbed among the Wu-Sun and partly among the Yuch-chih¹. The mention of the Yuch-chih together with Saka in western sources and its ally wholly with Chinese narratives and the passage of Trogus Pompeius: "the Sakas and Yuch-chih have occupied Bactria and Sogdia" clearly provides the evidence that Yuch-chih Yochhāri—together with Sakas had conquered Bactria and north-west India between 155 and 129 B.C. they were partly assimilated and were mixed throng of Yochhāri, Sakas and others².

In support of this, prof. Haloun maintains that the Yuchhārians were Yuch-chih (his transcription Ue-Tsi) everywhere, in Bactria as well as in Nan-Shan, but W.B. Henning does not accept this assertion as correct, he is of the opinion that the Yuch-chih were the (Tugr) of Turkish tribe and not the Yochhār of Yuchhāristan and the so called Yuchhār languages are Wu-Sun dialects, after them the (Tugr) used for the country between Kashgar and Bishbalik, and they are not forms of Yuch-chih (Tugr) speech³. However, W.W. Tarn's conclusion goes against it, he says: "the one certainty is that the Yuch-chih of Chinese were the Yochhāri of Strabo and Ptolemy; and he considers the correspondence between the Chinese itinerary of the one and Ptolemy's itinerary of the other as conclusive⁴. And lastly, Van L. De Leeuw analyzing this conglomeration of tribes who were known to Indians as a whole by the name of Saka, concludes that "Scythians" are consequently, neither ethnographically, nor linguistically nor culturally, a unit, but only a geographical idea⁵.

1 Leeuw, *op. cit.*, pp. 24-45 sq.

2 *Ibid.*, pp. 50, 327.

3 W. B. Henning, BSOS, Vol. I X, pp. 561-564.

4 W. W. Tarn, p. 533.

5 Leeuw, *op. cit.*, pp. 44-49, 328.